

No
2021/1

WORKING PAPER

Research Institute Promitheas

**Από τον «στρατό της κοσμικότητας»
προς τον «στρατό του έθνους»;
Μετασχηματισμοί στις σχέσεις
στρατού – πολιτικής στην Τουρκία**

του Νίκου Μούδουρου

Λέκτορας, Τμήμα Τουρκικών
και Μεσανατολικών Σπουδών,
Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΙΝΕΠ, Κείμενο Εργασίας 2021/1

– ΑΠΟ ΤΟΝ «ΣΤΡΑΤΟ ΤΗΣ ΚΟΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ» ΠΡΟΣ ΤΟΝ «ΣΤΡΑΤΟ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ» –

Το Ινστιτούτο Ερευνών Προμηθέας είναι ερευνητικό κέντρο, το οποίο ιδρύθηκε με στόχο την προώθηση της διεπιστημονικής έρευνας. Η προαγωγή, διεξαγωγή και αξιοποίηση της συστηματικής επιστημονικής έρευνας ως εργαλείο κριτικής ανάλυσης, διαλόγου και κατανόησης του πολιτικού, κοινωνικού, οικονομικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος, με την ταυτόχρονη υποβολή συγκεκριμένων προτάσεων και εισηγήσεων, αποτελούν θεμελιώδεις στόχους του Ινστιτούτου. Βασική επιδίωξη είναι ο Προμηθέας να αποτελέσει πόλο συγκέντρωσης και οργάνωσης μιας προοδευτικού πλαισίου και περιεχομένου εναλλακτικής προσέγγισης στη μελέτη της σύγχρονης κυπριακής κοινωνίας και πολιτικής.

Τα κείμενα εργασίας του ΙΝ.Ε.Π. στοχεύουν στη ‘δοκιμή’ κάποιων ιδεών ώστε να αναπτυχθεί διάλογος επί των προκειμένων ζητημάτων. Αποτελούν μια εργασία σε εξέλιξη, προβληματισμούς που δοκιμάζονται στη δημόσια σφαίρα πριν πάρουν την τελική τους μορφή.

Τα Κείμενα Εργασίας που εκδίδει το Ινστιτούτο Ερευνών ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ αποτελούν νέες δημοσιεύσεις, ή επαναδημοσιεύσεις σε ελληνική μετάφραση άρθρων ακαδημαϊκών που συνεργάζονται με το ΙΝΕΠ.

Το περιεχόμενο των κειμένων αποτελεί προσωπική άποψη των συγγραφέων.

Ινστιτούτο Ερευνών Προμηθέας
www.inep.org.cy
info@inep.org.cy
Ανδρέα Παπακώστα 1, 1037
Καϊμακλί, Λευκωσία, Κύπρος
τηλ.: 0035722432111

Copyright © 2021 | All rights reserved

Ινστιτούτο Ερευνών ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΔΟΥΡΟΣ

Από τον «στρατό της κοσμικότητας»
προς τον «στρατό του έθνους»;
Μετασχηματισμοί στις σχέσεις
στρατού – πολιτικής στην Τουρκία

Κείμενο Εργασίας 2021/1

Νίκος Μούδουρος

Λέκτορας, Τμήμα Τουρκικών και Μεσανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιου Κύπρου

Από τον «στράτο της κοσμικότητας» προς τον «στράτο του έθνους»;

Μετασχηματισμοί στις σχέσεις στρατού – πολιτικής στην Τουρκία

2021, Ινστιτούτο Ερευνών ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ (ΙΝΕΠ)

Κείμενο Εργασίας 2021/1

Ολοκλήρωσε την διδακτορική του διατριβή στο Τμήμα Τουρκικών και Μεσανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου, με επίκεντρο τον μετασχηματισμό της Τουρκίας και την άνοδο του πολιτικού Ισλάμ. Την περίοδο 2008-2013 εργάστηκε ως συνεργάτης του Προέδρου της Δημοκρατίας Δημήτρη Χριστόφια, για τουρκικά και τουρκοκυπριακά θέματα. Είναι Λέκτορας στο Τμήμα Τουρκικών και Μεσανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου και τα ερευνητικά του πεδία επικεντρώνονται στην σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας, σε ζητήματα κοινωνικού, πολιτικού μετασχηματισμού της Τουρκίας, καθώς και στην εξέλιξη των σχέσεων της Τουρκίας με την Τουρκοκυπριακή κοινότητα.

Είναι ο συγγραφέας του βιβλίου *Ο Μετασχηματισμός της Τουρκίας: Από την κεμαλική κυριαρχία στον «ισλαμικό» νεοφιλελευθερισμό* (Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012) και του βιβλίου *State of Exception in the Mediterranean: Turkey and the Turkish Cypriot Community* (Palgrave Macmillan, 2021). Άλλες μελέτες του έχουν δημοσιευθεί σε ακαδημαϊκά περιοδικά και συλλογικούς τόμους.

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΔΟΥΡΟΣ

ΑΠΟ ΤΟΝ «ΣΤΡΑΤΟ ΤΗΣ ΚΟΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ»
ΠΡΟΣ ΤΟΝ «ΣΤΡΑΤΟ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ»; :ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ
ΣΤΡΑΤΟΥ-ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ**Περίληψη:**

Αξιοποιώντας πτυχές του θεωρητικού πλαισίου για την κρίση ηγεμονίας (crisis of hegemony) και την εμφάνιση της μορφής κράτους έκτακτης ανάγκης (exceptional state form), το παρόν άρθρο αναλύει την ρευστότητα των σχέσεων πολιτικής – στρατού στην Τουρκία σε δύο επίπεδα: το δομικό και το ιδεολογικό. Υποστηρίζεται ότι με το σταδιακό πέρασμα της Τουρκία σε μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης, ο στρατός όχι μόνο απώλεσε την αυτονομία του εντός του πολιτικού συστήματος, αλλά επιπλέον άρχισε να μετασχηματίζεται σε μια δομή αναπαραγωγής του ιδεολογικού και πολιτικού προγράμματος της εξουσίας. Μια βασική έννοια που χαρακτηρίζει την τις αλλαγές είναι η εμφάνιση του «στρατού του έθνους». Τέλος το άρθρο προτείνει την επανεξέταση του ιδεολογικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο λειτουργεί ο στρατός μετά την απόπειρα πραξικοπήματος του 2016, ως μια εκσυγχρονισμένη επαναφορά βασικών πτυχών των ιδεολογικών συγκλίσεων μεταξύ θρησκείας και εθνικισμού.

Λέξεις Κλειδιά:

Στρατός, Έρντογαν, милитаризм, κοσμικότητα, θρησκεία, εθνικισμός, αυταρχισμός, κράτος έκτακτης ανάγκης

Το 2018, ο στρατός περιγραφόταν ως ο «τελευταίος στρατός του Ισλάμ» που διεξήγαγε ένα «ιερό πόλεμο», έτοιμος να θυσιαστεί για το Θεό.

Μια αναφορά με ξεκάθαρους ιδεολογικούς κώδικες για την συλλογική ταυτότητα του τουρκικού στρατού, εντελώς ξένους προς την επικρατούσα αντίληψη για ένα στρατό – θεματοφύλακα της κοσμικότητας.

Εισαγωγή:

Στην εισαγωγή του βιβλίου του ο δημοσιογράφος İsmet Berkan περιγράφει την πρώτη συνάντηση γνωριμίας που είχε με την ηγεσία του νεοϊδρυθέντος Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (AKP) το 2002. Η διάλογος ξεκίνησε με σχόλια για τα υψηλά ποσοστά που έδιναν οι δημοσκοπήσεις της εποχής στο κόμμα ενόψει των εκλογών. Σε κάποια στιγμή ο αντιπρόεδρος του AKP, Hüseyin Çelik ζήτησε την άποψη του δημοσιογράφου με ένα καίριο ερώτημα: «Κύριε Berkan εμείς θα κερδίσουμε τις εκλογές, όμως ο στρατός θα μας δώσει την εξουσία;»¹.

Δεκαέξι χρόνια μετά, στις 10 Μαρτίου 2018 όταν ο στρατός της Τουρκίας διεξήγαγε την επέμβαση στην περιοχή Afrin στη βόρεια Συρία, ο Πρόεδρος Recep Tayyip Erdoğan μιλούσε σε συνέδριο του AKP. Επανέλαβε τους εξής στοίχους από ποίημα του Yahya Kemal Beyatlı: «Θεέ μου, η φουρτούνα αυτή που ξέσπασε είναι ο τουρκικός στρατός. Αυτός είναι ο στρατός που θυσιάζεται για σένα Θεέ μου... Κάνε τον νικητή, γιατί είναι ο τελευταίος στρατός του Ισλάμ»².

Στην πρώτη περίπτωση, το AKP ήταν ένα νέο κόμμα που ετοιμαζόταν να αναλάβει για πρώτη φορά τη διακυβέρνηση της Τουρκίας μέσα σε συνθήκες οικονομικής και πολιτικής αποσταθεροποίησης. Στη δεύτερη περίπτωση, το AKP κουβαλούσε πλέον τα δεκαέξι χρόνια συνεχούς διακυβέρνησης και ετοιμαζόταν για την ολοκλήρωση της υιοθέτησης του προεδρικού συστήματος στη χώρα το καλοκαίρι του 2018, μέσα σε συνθήκες έντονης κοινωνικής πόλωσης και πολεμικής ατμόσφαιρας. Μεταξύ των δύο περιπτώσεων και των αναφορών για τον τουρκικό στρατό, υπάρχουν σαφώς μεγάλες διαφορές. Ωστόσο και στις δύο περιπτώσεις οι αντιφατικές αναφορές για την θέση του στρατού έγιναν από το ίδιο πολιτικό κόμμα. Το 2002 καταγραφόταν η αγωνία για την επιρροή του στρατιωτικού καθεστώτος κηδεμονίας και ερωτηματικά για τον βαθμό που θα επέτρεπε ο στρατός τον διαμοιρασμό της εξουσίας του με τους πολιτικούς. Το 2018 όμως, ο στρατός περιγραφόταν ως ο «τελευταίος στρατός του Ισλάμ» που διεξήγαγε ένα «ιερό πόλεμο», έτοιμος να θυσιαστεί για το Θεό. Δηλαδή μια αναφορά με ξεκάθαρους ιδεολογικούς κώδικες για την συλλογική ταυτότητα του τουρκικού στρατού, εντελώς ξένους προς την επικρατούσα αντίληψη για ένα στρατό – θεματοφύλακα της κοσμικότητας.

1 İsmet Berkan, “Asker bize iktidarı verir mi?”, Everest Yayınları, İstanbul 2011, σσ. xiii-xiv.

2 “Cumhurbaşkanı Erdoğan: İnsanların inancından dolayı horlandığı günler geride kaldı”, *Anadolu Ajansı*, 10.3.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/cumhurbaskani-erdogan-insanlarin-inancindan-dolayi-horlandigi-gunler-geride-kaldi/1085226>

Τι είναι αυτό λοιπόν που μεσολάβησε στα δεκαέξι χρόνια της εξουσίας ΑΚΡ και επηρέασε σε τέτοιο βαθμό τις σχέσεις πολιτικής – στρατού; Ποιες ήταν οι συνθήκες που μετέβαλαν με δραστικό τρόπο την ανησυχία από ένα στρατιωτικό καθεστώς κηδεμονίας προς την προώθηση της αντίληψης για την ύπαρξη ενός ισχυρού ισλαμικού στρατού; Το παρόν κείμενο επιδιώκει να αναλύσει τις μεταβαλλόμενες σχέσεις πολιτικής – στρατού στην Τουρκία, με επικέντρωση στις συνέπειες που είχε η δομική κρίση στη χώρα ιδιαίτερα από το 2013 και μετά. Για την σφαιρικότερη ανάλυση της ρευστότητας που καταγράφηκε στις σχέσεις κυβέρνησης – στρατού, η παρούσα έρευνα αξιοποιεί πτυχές του θεωρητικού πλαισίου του Νίκου Πουλαντζά για το κράτος, και ιδιαίτερα αυτές που αφορούν στην επεξεργασία της ιδεολογικής κρίσης και της μετάβασης σε μια μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης. Αυτό το αναλυτικό πλαίσιο αντιμετωπίζει την αλλαγή στις σχέσεις πολιτικής – στρατού στην Τουρκία όχι μέσα από το νομικό εποικοδόμημα και τις νομικές ρυθμίσεις, αλλά μέσα από την δομική αλλαγή και το νέο ιδεολογικό περιβάλλον. Με αυτό τον τρόπο, το παρόν κείμενο επιδιώκει να αναλύσει την συνεχιζόμενη και πολλές φορές αντιφατική προσπάθεια της πολιτικής ελίτ στην Τουρκία να μετατρέψει τον στρατό σε μια δομή αναπαραγωγής της δικής της εξουσίας.

Η έρευνα χωρίζεται σε τρία βασικά μέρη. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται η βασική θεώρηση για τις σχέσεις πολιτικής – στρατού στην Τουρκία στη διάρκεια των πρώτων χρόνων διακυβέρνησης του ΑΚΡ. Οι πολιτικές εξελίξεις που αφορούσαν στην επιρροή του στρατού στην χώρα τουλάχιστον μέχρι και το 2011, αλλά και ένα σημαντικό μέρος των ακαδημαϊκών ερευνών για την εν λόγω περίοδο, υπογράμμιζαν τις προοπτικές οριστικής απελευθέρωσης της Τουρκίας από τα δεσμά του παλιού στρατιωτικού κατεστημένου. Ωστόσο, όπως καταγράφεται στο πρώτο υποκεφάλαιο, την ίδια χρονική περίοδο υπήρχαν παράλληλες εξελίξεις, οι οποίες επανάφεραν σταδιακά στο προσκήνιο την διφορούμενη και όχι κάθετα συγκρουσιακή σχέση του ισλαμικού κινήματος με τον στρατό.

Στο δεύτερο μέρος του κειμένου η βασική ανάλυση επικεντρώνεται στην εντατικοποίηση της δομικής κρίσης στην Τουρκία από το 2013 και μετά και στις επιπτώσεις που είχε στις σχέσεις κυβέρνησης και στρατού. Η κρίση ηγεμονίας που σε διαφορετικό βαθμό και ένταση επικράτησε την συγκεκριμένη περίοδο, ήταν ιδιαίτερα σημαντική αφού άγγιξε σταδιακά την ίδια την μορφή κράτους (*state form*). Με αποκορύφωμα την πραξικοπηματική απόπειρα του 2016, η Τουρκία πέρασε σε μια μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης, μια εξέλιξη που μετασχημάτισε τόσο την θέση όσο και το ρόλο του στρατού ως ενός σημαντικού κρατικού μηχανισμού καταναγκασμού. Σε αυτό το μέρος του κειμένου εξετάζεται διεξοδικά η δομική αλλαγή του τουρκικού στρατού.

Στο τελευταίο μέρος του άρθρου επιχειρείται η ανάλυση της ιδεολογικής αλλαγής του στρατού, η οποία εξελίσσεται στη βάση της προηγούμενης δομικής αλλαγής. Ωστόσο υπογραμμίζεται ότι ένα πολύ σημαντικό μέρος της

Για την σφαιρικότερη ανάλυση της ρευστότητας που καταγράφηκε στις σχέσεις κυβέρνησης – στρατού, η παρούσα έρευνα αξιοποιεί πτυχές του θεωρητικού πλαισίου του Νίκου Πουλαντζά για το κράτος, και ιδιαίτερα αυτές που αφορούν στην επεξεργασία της ιδεολογικής κρίσης και της μετάβασης σε μια μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης.

Η βασική ανάλυση επικεντρώνεται στην εντατικοποίηση της δομικής κρίσης στην Τουρκία από το 2013 και μετά και στις επιπτώσεις που είχε στις σχέσεις κυβέρνησης και στρατού.

...η Τουρκία πέρασε σε μια μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης, μια εξέλιξη που μετασχημάτισε τόσο την θέση όσο και το ρόλο του στρατού ως ενός σημαντικού κρατικού μηχανισμού καταναγκασμού.

Το ΑΚΡ προχώρησε στην εκσυγχρονισμένη επαναφορά παραδοσιακών θέσεων του τουρκικού ισλαμισμού σε σχέση με τον στρατό,

Ο τουρκικός στρατός αναλύθηκε ως ο κυριότερος θεσμός που υπερασπιζόταν και διασφάλιζε την «επιθετική κοσμικότητα» (assertive secularism), ακόμα και μέσα από τα πραξικοπήματα.

μεταβολής της ιδεολογίας του στρατού και της ολοκληρωτικής του ταύτισης με το πρόγραμμα της κυβέρνησης, δεν αφορά στην προώθηση εντελώς νέων ιδεολογικών και συμβολικών στοιχείων. Αντίθετα, το ΑΚΡ προχώρησε στην εκσυγχρονισμένη επαναφορά παραδοσιακών θέσεων του τουρκικού ισλαμισμού σε σχέση με τον στρατό, ενώ την ίδια στιγμή επιδίωξε να συμπεριλάβει στον ιδεολογικό μετασχηματισμό τις επίσης παλαιότερες ιδεολογικές πτυχές της Τουρκο – Ισλαμικής Σύνθεσης.

«Αποστρατικοποίηση» της πολιτικής και ο μύθος του εκδημοκρατισμού:

Στην περίπτωση της Τουρκίας η σχέση μεταξύ στρατού – πολιτικής – θρησκείας, συνήθως βρισκόταν στη σκιά της ευρύτερης περιγραφής του τουρκικού εκμοντερνισμού ως της «πιο ριζοσπαστικής κοσμικής επανάστασης στον Μουσουλμανικό κόσμο»³. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο, ο τουρκικός στρατός αναλύθηκε ως ο κυριότερος θεσμός που υπερασπιζόταν και διασφάλιζε την «επιθετική κοσμικότητα» (assertive secularism)⁴, ακόμα και μέσα από τα πραξικοπήματα. Σύμφωνα με το ίδιο σκεπτικό, ο στρατός δεν ήταν απλά ο θεματοφύλακας της κοσμικότητας, αλλά ήταν ίσως ο μοναδικός θεσμός που μπορούσε να αντιμετωπίσει την ισλαμική απειλή⁵. Παράλληλα όμως, ο ρόλος του στρατού στην εξέλιξη του εκμοντερνισμού στην Τουρκία βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό και στην μονοπώληση της αρμοδιότητας για προστασία του κράτους από «εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς»⁶. Για τον τουρκικό στρατό το κράτος είχε πάντοτε προτεραιότητα έναντι της κυβέρνησης και συνεπώς ο ρόλος του ήταν να προστατεύσει το κράτος, δηλαδή τον πιο περιεκτικό αντικατοπτρισμό της σταθερότητας⁷. Έτσι μέσα από ένα πλέγμα εξουσιών και ισχυρής αυτονομίας εντός του πολιτικού συστήματος, ο στρατός διεκδικούσε μια θέση υπεράνω των εκλεγμένων κυβερνήσεων, αλλά με ισχυρή επιρροή επί των αποφάσεων τους. Το στρατιωτικό καθεστώς κηδεμονίας λοιπόν οικοδομήθηκε μέσα από την ενεργοποίηση επίσημων και ανεπίσημων καναλιών και εργαλείων πολιτικής, τα

3 George S. Harris, "Islam and the State in modern Turkey", *Middle East Review*, τομ. 11, 1979, σσ. 21-26.

4 Ahmet Kuru, "Passive and Assertive Secularism: Historical Conditions, ideological Struggles, and the State Politics toward Religion", *World Politics*, τομ. 59, 2007, σ. 571.

5 Ayşe Gül Altınay, *The Myth of the Military Nation. Militarism, Gender, and Education in Turkey*, Palgrave Macmillan, New York 2004, σ. 73.

6 Ali L. Karaosmanoğlu, "Transformation of Turkey's Civil-Military Relations Culture and International Environment", *Turkish Studies*, τομ. 12, τ. 2, 2011, σσ. 259-260.

7 Nilüfer Narli, "Changes in the Turkish Security Culture and in Civil-Military Relations", *Western Balkan Security Observer*, τομ. 4, τ. 14, 2009, σσ. 61-62. Ersel Aydinli, "A Paradigmatic Shift for the Turkish Generals and an End to the Coup Era in Turkey", *Middle East Journal*, τομ. 63, τ. 4, 2009, σ. 585.

οποία έφταναν μέχρι και τα στρατιωτικά πραξικοπήματα⁸.

Ακριβώς στη βάση του προαναφερθέντος αναλυτικού πλαισίου, σε ένα αρκετά μεγάλο μέρος της ακαδημαϊκής έρευνας που ασχολήθηκε με τα αρχικά στάδια της διακυβέρνησης του ΑΚΡ, η περίοδος τουλάχιστον μέχρι και το 2011 αξιολογήθηκε ως μια εποχή εκδημοκρατισμού⁹. Το ΑΚΡ παρουσιάστηκε ως ένα όχημα δημοκρατίας που μπορούσε να βοηθήσει στην περιφερειακή σταθερότητα και την βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη¹⁰. Υπογραμμίστηκαν οι προοπτικές του ΑΚΡ για τον συμβιβασμό μεταξύ Ισλάμ και δημοκρατίας, ο ρόλος του σε δημοκρατικά ανοίγματα και η προοπτική να μετατρέψει τη χώρα σε μοντέλο δημοκρατίας για τον Μουσουλμανικό κόσμο¹¹. Ιδιαίτερη θέση βεβαίως είχε η προσπάθεια της κυβέρνησης για άρση της επιρροής του στρατιωτικού κατεστημένου εντός Τουρκίας. Η προσπάθεια του ΑΚΡ για μείωση της πολιτικής επιρροής και αυτονομίας του στρατού, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα αναλυτικά πλαίσια ήταν ίσως η σημαντικότερη ένδειξη ότι η Τουρκία θα άφηνε πίσω της οριστικά όλες τις αυταρχικές παραδόσεις και το καθεστώς κηδεμονίας¹².

Στα πλαίσια των πιο πάνω προσεγγίσεων, ένα από τα βασικότερα αν όχι το πιο βασικό πρόβλημα του εκδημοκρατισμού της Τουρκίας ήταν η πολύπλευρη επιρροή του στρατού στην πολιτική και οικονομική ζωή του τόπου. Σύμφωνα με το ίδιο σκεπτικό, το κυριότερο στοιχείο αυταρχισμού του ρεπουμπλικανικού καθεστώτος ήταν η ιδιότητα του ως ένα «καθεστώς στρατιωτικής ηγεμονίας». Με αυτό τον τρόπο και παρόλο που το ΑΚΡ κατάφερε να σχηματίσει μονοκομματική κυβέρνηση στις εκ Σύνμφωνα με λογές του 2002, εντούτοις παρουσιαζόταν ως ένας οργανισμός χωρίς ουσιαστική εξουσία απέναντι στο κεμαλικό στάτους κβο¹³. Αυτή η αντίληψη επιπρόσθετα προωθούσε έμμεσα

...σε ένα αρκετά μεγάλο μέρος της ακαδημαϊκής έρευνας που ασχολήθηκε με τα αρχικά στάδια της διακυβέρνησης του ΑΚΡ, η περίοδος τουλάχιστον μέχρι και το 2011 αξιολογήθηκε ως μια εποχή εκδημοκρατισμού. Το ΑΚΡ παρουσιάστηκε ως ένα όχημα δημοκρατίας που μπορούσε να βοηθήσει στην περιφερειακή σταθερότητα και την βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη.

Το κυριότερο στοιχείο αυταρχισμού του ρεπουμπλικανικού καθεστώτος ήταν η ιδιότητα του ως ένα «καθεστώς στρατιωτικής ηγεμονίας».

8 Nilüfer Narli, "Concordance and Discordance in Turkish Civil-Military Relations, 1980–2002", *Turkish Studies*, τομ. 12, τ. 2, 2011, σ. 215.

9 Öniş, Z. & Keyman, E. F, "A new path emerges", *Journal of Democracy*, τομ. 14, τ. 2, 2003, σσ. 95–107.

10 Keyman, E. F, "Modernization, globalization and democratization in Turkey: the AKP experience and its limits", *Constellations*, τομ. 17, τ. 2, 2010, σσ. 312–327.

11 Kanra B, "Democracy, Islam and dialogue: the case of Turkey", *Government and Opposition*, τομ. 40, τ. 4, 2005, σσ. 515–539.

12 Insel, A, "The AKP and normalizing democracy in Turkey", *South Atlantic Quarterly*, τομ. 102, τ. 2, 2003, σσ. 293–308; Aras, B. & Görener, A, "National role conceptions and foreign policy orientation: the ideational bases of the Justice and Development Party's foreign policy activism in the Middle East", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, τομ. 12, τ. 1, 2010, σσ. 73–92.

13 Ahmet Akkaya, "From the military tutelage to nowhere: On the limitations of Civil-Military dualism in making sense of the rise of authoritarianism in Turkey in the 2010s", στο Pinar Bedirhanoglu, Çağlar Dölek, Funda Hülagü, Özlem Kaygusuz (επιμ.), *Turkey's New State in the Making. Transformations in Legality, Economy and Coercion*,

Η προώθηση μιας συγκεκριμένης πρόσληψης του ΑΚΡ ως φορέα «αποστρατιωτικοποίησης» της πολιτικής ζωής της Τουρκίας, βασίστηκε και στην υλοποίηση σημαντικών μεταρρυθμίσεων που επηρέασαν καθοριστικά τις σχέσεις πολιτικής – στρατού (civil – military relations) στη χώρα.

Το ΑΚΡ ενεργοποίησε περισσότερο την τακτική ενός «πολέμου θέσεων» (war of position), κατάφερε να αμυνθεί κατά του στρατιωτικού κατεστημένου.

και την θέση ότι η περιθωριοποίηση του στρατού από την πολιτική θα ήταν και το καθοριστικότερο βήμα προς τον συνολικό εκδημοκρατισμό της χώρας¹⁴. Αυτή η «εικόνα» βοήθησε το ΑΚΡ να οικοδομήσει την ηγεμονία του μέσα από ένα αντι-μιλιταριστικό τόνο και πλαίσιο, ενώ ενεργοποιώντας την έννοια της «εθνικής βούλησης» απέναντι από το στρατιωτικό κατεστημένο κατάφερε να προωθήσει τον στόχο για απομάκρυνση του στρατού από την πολιτική ως το αποφασιστικότερο βήμα για την δημοκρατία¹⁵.

Όμως είναι γεγονός ότι η προώθηση μιας συγκεκριμένης πρόσληψης του ΑΚΡ ως φορέα «αποστρατιωτικοποίησης» της πολιτικής ζωής της Τουρκίας, βασίστηκε και στην υλοποίηση σημαντικών μεταρρυθμίσεων που επηρέασαν καθοριστικά τις σχέσεις πολιτικής – στρατού (civil – military relations) στη χώρα. Σημαντικοί παράγοντες που βοήθησαν στην αλλαγή αυτών των σχέσεων ήταν η αναθέρμανση της ευρωπαϊκής προοπτικής της Τουρκίας και η εφαρμογή μεταρρυθμίσεων προσαρμογής στο ευρωπαϊκό κεκτημένο, η μαζική κοινωνική στήριξη που απολάμβανε το ΑΚΡ και η σταδιακή φθορά της επιρροή του κεμαλικού κατεστημένου¹⁶.

Ιδιαίτερα στα αρχικά στάδια της διακυβέρνησης του, το ΑΚΡ ενεργοποίησε περισσότερο την τακτική ενός «πολέμου θέσεων» (war of position), κατάφερε να αμυνθεί κατά του στρατιωτικού κατεστημένου¹⁷, και επίδιξε να αναπτύξει μια λειτουργική σχέση χωρίς έντονες αντιπαραθέσεις¹⁸. Ταυτόχρονα και εξαιτίας της εντατικοποίησης των ευρωπαϊκών μεταρρυθμίσεων, οι αλλαγές για τον περιορισμό του ρόλου του στρατού παρουσιάστηκαν ως εκδημοκρατισμός¹⁹ και συνέβαλαν στην διεύρυνση των κοινωνικών συμμαχιών που στήριξαν την κυβέρνηση²⁰.

Από τον Φεβρουάριο του 2003 μέχρι και τον Ιούλιο του 2004, η κυβέρνηση του ΑΚΡ κατάφερε να εγκρίνει στην Εθνοσυνέλευση συνολικά οκτώ πακέτα

Zed Books, London 2020, σ. 190.

14 Akkaya, “From the military tutelage to nowhere”, σσ. 188-189.

15 Şebnem Oğuz, “Yeni Türkiye’nin Siyasal Rejimi”, στο Tolga Tören & Melehan Kutun (επιμ.), *Yeni Türkiye? Kapitalizm, Devlet ve Sınıflar*, SAV Yayınları, İstanbul 2016, σσ. 93-94.

16 Mehmet Bardakçi, “Coup Plots and the Transformation of Civil–Military Relations in Turkey under AKP Rule”, *Turkish Studies*, 14:3, 2013, σ. 412.

17 İsmet Akça, “The Restructuring of Civil–Military Relations during the AKP Period”, *Confluences Méditerranée*, τομ. 107, τ. 4, 2018, σ. 61.

18 Bardakçi, “Coup Plots and the Transformation”, σ. 418, Ömer Turan, “Return to the Status Quo Ante: Reloading Militarism Before and After 15 July Coup Attempt”, στο Feride Çiçekoğlu, Ömer Turan (επιμ.), *The Dubious Case of a Failed Coup. Militarism, Masculinities, and 15 July in Turkey*, Palgrave Macmillan Springer Nature 2019, σ. 191.

19 Koray Caliskan, “Explaining the end of military tutelary regime and the July 15 coup attempt in Turkey”, *Journal of Cultural Economy*, τομ. 10, τ. 1, 2017, σ. 105.

20 Oğuz, “Yeni Türkiye’nin Siyasal Rejimi”, σ. 93.

μεταρρυθμίσεων με στόχο την προσαρμογή στο ευρωπαϊκό κεκτημένο. Ένα από τα σημαντικότερα σε ότι αφορά στις σχέσεις πολιτικής – στρατού ήταν αυτό του Ιουλίου 2003 μέσα από το οποίο περιοριζόταν σε μεγάλο βαθμό ο κηδεμονικός ρόλος του στρατού επί της πολιτικής ζωής της χώρας²¹. Στη βάση της συγκεκριμένης αλλαγής αναδιαμορφώθηκε η δομή του Συμβουλίου Εθνικής Ασφάλειας (*Milli Güvenlik Kurulu*) με τρόπο που να καταργείται η λειτουργία του ως μέρος αποκλειστικά του στρατού, και να δίνεται τέλος στις εκτελεστικές του εξουσίες²². Η θέση του Γενικού Γραμματέα θα πληρωνόταν πλέον από πολιτικούς και όχι από στρατιωτικούς αξιωματούχους, ενώ η παρουσία στρατιωτικών στο Συμβούλιο θα ήταν μειοψηφική²³. Με αυτό τον τρόπο, το ΣΕΑ μετατράπηκε σε ένα συμβουλευτικό όργανο²⁴. Καταργήθηκαν επίσης οι θέσεις εκπροσώπησης του στρατού στο Συμβούλιο Ανώτατης Εκπαίδευσης (ΥÖΚ) και στο Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης (RTÜK)²⁵. Παράλληλα, η κυβέρνηση προχώρησε στην κατάργηση της ρήτηρας που υποχρέωνε κρατικούς αξιωματούχους, δημόσιους οργανισμούς, ακόμα και ιδιώτες να καταθέτουν πληροφορίες και έγγραφα όταν και εφόσον το ζητούσε το ΣΕΑ²⁶.

Οι δικαστικές υποθέσεις *Ergenekon* και *Balyoz* (την περίοδο 2008-2012) ήταν μια επίσης καθοριστική τομή στις σχέσεις πολιτικής – στρατού. Παρόλο που όπως αποκαλύφθηκε στη συνέχεια το εύρος των συλλήψεων στρατιωτικών ξέφυγε από την ουσία της υπόθεσης και περιέλαβε αρκετές αντιφάσεις και κενά λόγω της δράσης εισαγγελέων συνδεδεμένων με το δίκτυο Γκιουλέν²⁷, εντούτοις η κυβέρνηση και οι οπαδοί της ζούσαν στιγμές ευφορίας για «την επιστροφή του στρατού στα στρατόπεδα»²⁸. Οι υποθέσεις αυτές αποδείχτηκαν εξαιρετικά σημαντικές για την αλλαγή ισορροπιών εντός του στρατού, ενώ συνέβαλαν τα μέγιστα στην εμπέδωση της πεποίθησης ότι η Τουρκία εισήλθε οριστικά στον δρόμο της απελευθέρωσης από το καθεστώς κηδεμονίας του στρατού και του τέλους της περιόδου των πραξικοπημάτων. Παράλληλα συνέβαλαν στην εντατικοποίηση της συζήτησης για την σημασία της απονομιμοποίησης του στρατού ως πολιτικού δρώντα με επιρροή²⁹.

Ένα από τα σημαντικότερα σε ότι αφορά στις σχέσεις πολιτικής – στρατού ήταν αυτό του Ιουλίου 2003 μέσα από το οποίο περιοριζόταν σε μεγάλο βαθμό ο κηδεμονικός ρόλος του στρατού επί της πολιτικής ζωής της χώρας. Στη βάση της συγκεκριμένης αλλαγής αναδιαμορφώθηκε η δομή του Συμβουλίου Εθνικής Ασφάλειας (*Milli Güvenlik Kurulu*)

21 Turan, “Return to the Status Quo Ante”, σσ. 194-195.

22 Ali Bayramoğlu, “Asker ve Siyaset”, στο Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu (επιμ.), *Türkiye’de Ordu: Bir Zümre, Bir Parti*, Birikim Yayınları, İstanbul 2004, σ. 109.

23 Akça, “The Restructuring of Civil-Military Relations”, σ. 61.

24 Hakan Sahin, “Turkey’s Play with Its Military: Civil-Military Relations before and after the 2016 Coup”, *Mediterranean Quarterly*, τομ. 29, τ. 4, 2018, σ. 34.

25 Biriz Berksoy, “Türkiye’de Ordu, Polis ve İstihbarat Teşkilatları: Yakın Dönem Gelişmeler ve Reform İhtiyaçları”, Rapor, TESEV Yayınları 2013, σσ. 13-15.

26 Turan, “Return to the Status Quo Ante”, σ. 195.

27 Bardakçı, “Coup Plots and the Transformation”, σ. 417.

28 Turan, “Return to the Status Quo Ante”, σσ. 202-203.

29 Σημαντικές αναλύσεις σε σχέση με αυτές τις υποθέσεις: Ersel Aydinli, “Ergenekon, New Pacts, and the Decline of the Turkish Inner State”, *Turkish Studies*,

...στρατιωτικοί φυλακίστηκαν με κατηγορίες όπως η δημιουργία εγκληματικών οργανώσεων και η προσπάθεια πραξικοπηματικής ανατροπής της κυβέρνησης. Με αυτό τον τρόπο νομιμοποιήθηκαν ως μια προσπάθεια να ξηλωθεί το «βαθύ κράτος»...

...οι στρατιωτικοί θα μπορούσαν να δικάζονται σε πολιτικά δικαστήρια σε σχέση με εγκλήματα κατά της συνταγματικής τάξης και της κρατικής ασφάλειας. Με αυτό τον τρόπο περιορίστηκε περαιτέρω η δυνατότητα του στρατού να παρεμβαίνει δημόσια στην πολιτική διαδικασία.

Με αυτές τις υποθέσεις για πρώτη φορά στην Τουρκία και σε τόσο μεγάλη κλίμακα, στρατιωτικοί φυλακίστηκαν με κατηγορίες όπως η δημιουργία εγκληματικών οργανώσεων και η προσπάθεια πραξικοπηματικής ανατροπής της κυβέρνησης. Με αυτό τον τρόπο νομιμοποιήθηκαν ως μια προσπάθεια να ξηλωθεί το «βαθύ κράτος» και έδωσαν την ευκαιρία στην κυβέρνηση του ΑΚΡ να προχωρήσει σε περαιτέρω κινήσεις αμφισβήτησης του κεμαλικού μονοπωλίου εντός του στρατεύματος³⁰.

Στο μεταξύ με το δημοψήφισμα του 2010 η κυβέρνηση κατάφερε να θεμελιώσει όλες τις προηγούμενες αλλαγές και να ενισχύσει δραστικά την πολιτική περιθωριοποίησης του στρατού. Για παράδειγμα με την μερική αλλαγή του συντάγματος το 2010, οι στρατιωτικοί θα μπορούσαν να δικάζονται σε πολιτικά δικαστήρια σε σχέση με εγκλήματα κατά της συνταγματικής τάξης και της κρατικής ασφάλειας. Με αυτό τον τρόπο περιορίστηκε περαιτέρω η δυνατότητα του στρατού να παρεμβαίνει δημόσια στην πολιτική διαδικασία³¹. Ακολούθως το 2011 το ΑΚΡ κέρδισε 49,9% στις γενικές εκλογές και λίγο αργότερα η στρατιωτική ηγεσία παραιτήθηκε δίνοντας την ευκαιρία στον Έρντογαν να προχωρήσει σε διορισμούς της δικής του επιλογής³². Το 2013 η κυβέρνηση προχώρησε σε ακόμα ένα καθοριστικό βήμα αλλάζοντας το άρθρο 35 του εσωτερικού κανονισμού υπηρεσίας των ενόπλων δυνάμεων. Σύμφωνα με την προηγούμενη του μορφή η αρμοδιότητα του στρατού ήταν η προστασία του κράτους σύμφωνα με τις αρχές του Συντάγματος. Με την αλλαγή του 2013, το καθήκον του στρατού περιοριζόταν στην υπεράσπιση του τουρκικού εδάφους έναντι εξωτερικών απειλών και η υλοποίηση αποστολών που αποφάσιζε το κοινοβούλιο με στόχο την διατήρηση της διεθνούς ειρήνης³³.

Όλες οι προαναφερθείσες αλλαγές στις σχέσεις πολιτικής – στρατού αντιμετωπίστηκαν γενικά μέσα σε ένα πλαίσιο ιδιαίτερης αισιοδοξίας. Οι μεταρρυθμίσεις στο κράτος, αλλά και οι ίδιες οι αλλαγές εντός του τουρκικού στρατού παρουσιάστηκαν ως μια «μικρή επανάσταση»³⁴ ή και ως ένδειξη ότι η

τομ. 12, τ. 2, 2011, σσ. 227-239. İsmet Akça & Evren Balta-Paker, "Beyond Military Tutelage? Turkish Military Politics and the AKP government", στο Ebru Canan Sokullu (επιμ.), *Debating Security in Turkey. Challenges and Changes in the Twenty-First Century*, London: Lexington Books 2013, σσ. 82-85.

30 Bardakçi, "Coups Plots and the Transformation", σ. 415.

31 Sahin, "Turkey's Play with Its Military", σ. 35.

32 Caliskan, "Explaining the end of military tutelary regime", σ. 106.

33 "35. madde değişiyor", *Evrensel*, 27.6.2013, <https://www.evrensel.net/haber/60581/35-madde-degisiyor> ; "TSK İç Hizmet Kanunu'nun 35. maddesi değişiyor", *Cumhuriyet*, 27.6.2013, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/tsk-ic-hizmet-kanununun-35-maddesi-degisiyor-430250>

34 Bayramoğlu, "Asker ve Siyaset", σ. 108.

Τουρκία υιοθετούσε οριστικά ένα φιλελεύθερο μοντέλο σχέσεων πολιτικής – στρατού³⁵.

Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα προαναφερθέντα δεν ήταν οι μοναδικές εξελίξεις που επηρέαζαν τις σχέσεις πολιτικής – στρατού στην Τουρκία. Παράλληλα με το κλίμα ευφορίας που επικρατούσε σε συγκεκριμένες συγκυρίες, καταγράφονταν και εξελίξεις που προκαλούσαν ερωτηματικά σε σχέση με τα βαθύτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά της νέας σχέσης στρατού και κυβέρνησης του ΑΚΡ. Για παράδειγμα το 2011 απαντώντας αρνητικά σε πιέσεις κύκλων της Ε.Ε για διασφάλιση του δικαιώματος αντίρρησης συνείδησης στην Τουρκία, ο Έρντογαν ξεκαθάρισε ότι «Η στρατιωτική θητεία θεωρείται το ιερότερο εθνικό καθήκον. Άλλωστε υπάρχει λόγος που αποκαλούμε τους στρατιώτες μας Mehmetçik, που σημαίνει ‘ο μικρός Μωάμεθ’. Αντιμετωπίζουμε την στρατιωτική θητεία ως την εστία του Μωάμεθ»³⁶. Λίγους μήνες μετά, η Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων εξέδωσε ιερωνυμική ρήτρα (fetva) με την οποία τόνισε ότι η άρνηση της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας δεν ήταν επιτρεπτή από θρησκευτικής άποψης, ενώ ο στρατός αποτελεί δομή που διασφαλίζει την ασφάλεια, την αξιοπρέπεια και την ελευθερία λόγου και θρησκευτικής πίστεως³⁷.

Αν και σποραδικές, τέτοιες εξελίξεις ήταν σημαντικές γιατί επανάφεραν στο προσκήνιο την ιστορικά διφορούμενη σχέση του ισλαμικού κινήματος, από το οποίο προήλθε το ΑΚΡ, με τον τουρκικό στρατό. Είναι γεγονός ότι το ισλαμικό κίνημα στην Τουρκία ανέπτυξε μια ιδιαίτερη κριτική προς τον στρατό, η οποία όμως επικεντρωνόταν κυρίως στην στρατιωτική ηγεσία που περιγραφόταν ως μια κοσμική ελίτ αποξενωμένη από το έθνος³⁸. Η κριτική εντασσόταν στο ευρύτερο πλαίσιο της διαφωνίας του ισλαμικού κινήματος με την διαδικασία εκδυτικισμού της Τουρκίας και της πεποίθησης ότι με αυτό τον τρόπο η χώρα αποδυναμώθηκε και εξαρτήθηκε από την Δύση, ακόμα και στο ζήτημα του στρατού³⁹. Σύμφωνα με τον Yusuf Yazar, η προϋπόθεση για την ισχυροποίηση και την αποτελεσματικότητα ενός στρατού είναι η περηφάνια του για την κοινωνία που υπερασπίζεται. Όπως υπογράμμιζε ο ίδιος, εάν ένας στρατός περιφρονεί τις

Οι μεταρρυθμίσεις στο κράτος, αλλά και οι ίδιες οι αλλαγές εντός του τουρκικού στρατού παρουσιάστηκαν ως μια «μικρή επανάσταση» ή και ως ένδειξη ότι η Τουρκία υιοθετούσε οριστικά ένα φιλελεύθερο μοντέλο σχέσεων πολιτικής – στρατού.

Το 2011 ο Έρντογαν ξεκαθάρισε ότι «Η στρατιωτική θητεία θεωρείται το ιερότερο εθνικό καθήκον. Άλλωστε υπάρχει λόγος που αποκαλούμε τους στρατιώτες μας Mehmetçik, που σημαίνει ‘ο μικρός Μωάμεθ’. Αντιμετωπίζουμε την στρατιωτική θητεία ως την εστία του Μωάμεθ»

35 Metin Heper, “Civil-Military Relations in Turkey: Toward a Liberal Model?”, *Turkish Studies*, τομ. 12, τ. 2, 2011, σ. 251.

36 “Başbakan Erdoğan’dan vicdani ret açıklaması”, *Hürriyet*, 22.11.2011, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakan-erdogandan-vicdani-ret-aciklamasi-19303120>

37 Ezgi Başaran, “Tek din, yüce ordu ve deliler”, *Radikal*, 8.5.2012, <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ezgi-basaran/tek-din-yuce-ordu-ve-deliler-1087293/>

38 Fatih Yaşlı, “Militar İslam’la İslami militarizmin evliliği”, *Bir Gün*, 15.6.2016, <http://www.birgun.net/haber-detay/militar-islam-la-islami-militarizmin-evliliği-116100.html>

39 MKEK Eski Genel Müdürü Bahri Zengin: Başkaların değerleriyle yaşayan kendini savunamaz”, *Çerçeve*, τ. 19, 1997, σ. 79.

Σύμφωνα με τον Yusuf Yazar, η προϋπόθεση για την ισχυροποίηση και την αποτελεσματικότητα ενός στρατού είναι η περηφάνια του για την κοινωνία που υπερασπίζεται. Όπως υπογράμμισε ο ίδιος, εάν ένας στρατός περιφρονεί τις πραγματικές αξίες της κοινωνίας, ή εάν τις θεωρεί απειλή, τότε δεν θα μπορέσει την κρίσιμη στιγμή να είναι αποτελεσματικός.

Αυτή η κριτική λοιπόν δεν αφορούσε στην δομή και στην ιδέα ενός ισχυρού στρατού, στοιχείο που σταδιακά επανήλθε και με την διακυβέρνηση του ΑΚΡ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσαν οι παράπλευρες συνέπειες των δικαστικών διώξεων στρατιωτικών στα πλαίσια των υποθέσεων Ergenekon

πραγματικές αξίες της κοινωνίας, ή εάν τις θεωρεί απειλή, τότε δεν θα μπορέσει την κρίσιμη στιγμή να είναι αποτελεσματικός⁴⁰.

Αυτή η κριτική λοιπόν δεν αφορούσε στην δομή και στην ιδέα ενός ισχυρού στρατού, στοιχείο που σταδιακά επανήλθε και με την διακυβέρνηση του ΑΚΡ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσαν οι παράπλευρες συνέπειες των δικαστικών διώξεων στρατιωτικών στα πλαίσια των υποθέσεων Ergenekon και Balıoz. Η αποκάλυψη σχεδίων πραξικοπηματικής ανατροπής της κυβέρνησης, φαίνεται ότι ενεργοποίησαν την άποψη στην κυβέρνηση ότι ο μοναδικός δρόμος διασφάλισης ελέγχου του στρατού, ήταν η εγκαθίδρυση μιας απόλυτα αφοσιωμένης ανώτατης ηγεσίας (top brass), η οποία θα είχε περισσότερο το ρόλο υλοποίησης των πολιτικών αποφάσεων χωρίς να θέτει ερωτηματικά και αμφιβολίες. Όπως υπογραμμίζει η Ümit Cizre, όλες οι πιο πάνω δυναμικές «ήταν μια χρυσή υπενθύμιση ότι ενώ όλες οι μορφές δημοκρατικού ελέγχου του στρατού είναι πολιτικές, την ίδια στιγμή δεν είναι δημοκρατικές όλες οι μορφές πολιτικού ελέγχου»⁴¹.

Προς τον στρατό του «συντηρητικού έθνους»:

Οι σχέσεις πολιτικής – στρατού σε κάθε χώρα δεν εξελίσσονται σε ένα πολιτικό και κοινωνικό κενό. Αντίθετα επηρεάζονται από την γενικότερη πορεία των αλλαγών σε κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό επίπεδο⁴². Συνεπώς για να εντοπιστούν και να αναλυθούν όσο πιο περιεκτικά γίνεται τόσο οι δυναμικές των σχέσεων πολιτικής – στρατού, όσο και η διαδικασία ενίσχυσης του милитарισμού, πρέπει προηγουμένως να εντοπιστούν οι μετασχηματισμοί των προτεραιοτήτων μιας εξουσίας. Να εντοπιστούν οι αλλαγές στο επίπεδο των δομών, αλλά και στο επίπεδο των «εικασιών», των αξιών και του ιδεολογικού πλαισίου που προωθεί η εξουσία⁴³.

Μια ποιοτική αλλαγή στο επίπεδο των δομών, των προτεραιοτήτων της εξουσίας, αλλά και του ιδεολογικού περιβάλλοντος στην Τουρκία, ήταν η σταδιακή ενίσχυση των αυταρχικών τάσεων που προκλήθηκαν από την γενικότερη αδυναμία της κυβέρνησης ΑΚΡ να διασφαλίσει την αναπαραγωγή της κοινωνίας. Όπως καταγράφεται ιστορικά σε άλλες περιπτώσεις έτσι και στην Τουρκία, η αδυναμία αναπαραγωγής της κοινωνίας εξανάγκασε την διακυβέρνηση του

40 Yusuf Yazar, “Bir güç olmak, bağımsızlık ve savunma”, *Çerçeve*, τ. 19, 1997, σ. 85.

41 Ümit Cizre, “Turkey in a Tailspin: The Foiled Coup Attempt of July 15”, *Middle East Report Online*, August 10, 2016, www.merip.org/mero/mero081016.

42 Sahin, “Turkey’s Play with Its Military”, σσ. 47-48.

43 Cynthia Enloe, “Understanding Militarism, Militarization, and the Linkages with Globalization. Using a Feminist Curiosity”, στο *Gender and Militarism. Analyzing the Links to Strategize for Peace*, Women Peacemakers Program (WPP), The Hague, Netherlands 2014, σ. 8.

ΑΚΡ να προχωρήσει σε πολιτικές με μοναδικό στόχο την επιβίωση της εξουσίας Έρντογαν⁴⁴. Ο στόχος αντιμετώπισης της προαναφερθείσας κατάστασης κρίσης με τη σειρά του προϋπέθετε μια βαθύτερη αλλαγή στην κρατική δομή μέσα από την αλλαγή των σχέσεων μεταξύ των ιδεολογικών μηχανισμών και των μηχανισμών καταναγκασμού (repressive apparatuses)⁴⁵.

Παρόλο που είναι αρκετά δύσκολο να εντοπιστεί μία και μοναδική στιγμή κρίσης που οδηγεί σε βαθύτερους μετασχηματισμούς⁴⁶, εντούτοις θα μπορούσε να σημειωθεί ότι η περίοδος από το 2013 μέχρι και την ολοκλήρωση της υιοθέτησης του προεδρικού συστήματος στην Τουρκία το 2018, είναι χαρακτηριστική της κορύφωσης της κρίσης ηγεμονίας και της προσπάθειας αλλαγών στο μπλοκ εξουσίας μέσα από το πέρασμα της χώρας σε ένα κράτος έκτακτης ανάγκης. Ένα από τα βασικά αποτελέσματα της προαναφερθείσας περιόδου ήταν η αλλαγή στην έκφραση του αυταρχισμού της εξουσίας. Η ενεργοποίηση περισσότερων πολιτικών καταστολής και εξαναγκασμού, ήταν ένας αντικατοπτρισμός της κρίσης ηγεμονίας και επομένως της ανικανότητας της εξουσίας να κερδίζει την αυθόρμητη και ενεργή συναίνεση πλατιών κοινωνικών στρωμάτων⁴⁷. Σε σύγκριση με προηγούμενες περιόδους, η προαναφερθείσα συγκεντρώνει πιο έντονα τα στοιχεία συμπίκνωσης μιας δομικής κρίσης: Αποσταθεροποίηση του καθεστώτος συσσώρευσης κεφαλαίου, όξυνση των αντιπαραθέσεων μεταξύ της κρατικής ελίτ (σύγκρουση ΑΚΡ και δικτύου Γκιουλέν), ευρύτερη ιδεολογική αμφισβήτηση του συντηρητικού προγράμματος του ΑΚΡ μέσα από τις κινητοποιήσεις του Γκεζί και την ενίσχυση του κουρδικού κινήματος, αποτυχία υιοθέτησης του προεδρικού συστήματος και απώλεια της αυτοδυναμίας του ΑΚΡ στις εκλογές Ιουνίου 2015, κορύφωση της πόλωσης μέσα από τις επαναληπτικές εκλογές το Νοέμβριο του 2015 και την απόπειρα πραξικοπήματος το 2016⁴⁸.

Η σταδιακή ενίσχυση των αυταρχικών τάσεων προκλήθηκε από την γενικότερη αδυναμία της κυβέρνησης ΑΚΡ να διασφαλίσει την αναπαραγωγή της κοινωνίας.

44 Fuat Ercan, Şebnem Oğuz, “Understanding the recent rise of authoritarianism in Turkey in terms of the structural contradictions of the process of capital accumulation”, στο Pınar Bedirhanoğlu, Çağlar Dölek, Funda Hülagü, Özlem Kaygusuz (επιμ.), *Turkey's New State in the Making. Transformations in Legality, Economy and Coercion*, Zed Books, London 2020, σ. 111.

45 Nicos Poulantzas, *Fascism and Dictatorship. The Third International and the Problem of Fascism*, trans. Judith White, Verso, London 1979, σσ. 314-317.

46 Melek Halifeoğlu, “Hangi hegemonya projesi? Adalet ve Kalkınma Partisi'nin sermaye birikimiyle imtihanı”, *Alternatif Politika*, Özel Sayı: Finansal Krizin Ardından Devlet, Sermaye ve Sınıflar, 2019, σ. 142. Özden, B. A., I. Akça & A. Bekmen, “Antinomies of Authoritarian Neoliberalism in Turkey, the Justice and Development Party Era”, in C. B. Tansel (επιμ.), *States of Discipline: Authoritarian Neoliberalism and the Contested Reproduction of Capitalist Order*, London, Rowman and Littlefield International 2017, σ. 199.

47 Steve Jones, *Antonio Gramsci*, Routledge, London & New York 2006, σσ. 52-53.

48 Şebnem Oğuz, “Turkey's Failed Coup and its Aftermath: Permanent State

Οι πολιτικές ασφάλειας του καθεστώτος εμφανίζονται εκεί και όταν η ελίτ της εξουσίας αρχίζει να αντιμετωπίζει το ζήτημα της δικής της επιβίωσης ως την ύψιστη πολιτική. Σε αυτό το περιβάλλον η επιβίωση της εξουσίας είναι πλήρως ταυτισμένη με την επιβίωση του κράτους και ενεργοποιούνται πολιτικές εξαναγκασμού σε αποδοχή αυτής της προτεραιότητας

Η κρίση ηγεμονίας που σε διαφορετικό βαθμό και ένταση επικράτησε την συγκεκριμένη περίοδο, ήταν ιδιαίτερα σημαντική αφού η δυναμική της προκάλεσε όχι μόνο νέες αναζητήσεις σε σχέση με το μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης, αλλά την ίδια στιγμή επηρέασε δραστικά την ίδια την μορφή κράτους (state form)⁴⁹. Το βάθος της κρίσης προκάλεσε τέτοιες συγκρούσεις που καθόρισε την ίδια την «καρδιά του κράτους»⁵⁰. Το πέρασμα της Τουρκίας λοιπόν σε μια μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης, ήταν ο αντικατοπτρισμός της απάντησης στην εντατικοποίηση της πολιτικής κρίσης, αλλά και της ιδεολογικής κρίσης που την συνοδεύει⁵¹.

Όπως εξηγεί ο Νίκος Πουλαντζάς, η διαδικασία της αποκατάστασης της ηγεμονίας που εμφανίζεται μετά από μια πολιτική κρίση απαιτεί ένα ριζικό μετασχηματισμό της σχέσης μεταξύ ιδεολογικών μηχανισμών και μηχανισμών καταναγκασμού του κράτους. Απαιτεί την μείωση της αυτονομίας των ιδεολογικών μηχανισμών έναντι αυτών του καταναγκασμού, αλλά και αλλαγές στην ιεραρχία και τις λειτουργίες του κάθε μηχανισμού⁵². Η μείωση της σχετικής αυτονομίας των ιδεολογικών μηχανισμών και η παράλληλη ενίσχυση των μηχανισμών καταναγκασμού είναι αναγκαία λόγω της κρίσης που βιώνει η κυρίαρχη ιδεολογία. Ακριβώς σε αυτό το σημείο, η μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης αποκτά ρόλο οργάνωσης της κυρίαρχης ιδεολογίας⁵³ και αποκατάστασης της επιρροής της.

Το χαρακτηριστικότερο πεδίο αλλαγής πολιτικών προτεραιοτήτων μιας εξουσίας που συνοδεύεται από την αναδιαμόρφωση της αρχιτεκτονικής του κράτους σε τέτοιες συνθήκες κρίσης, είναι οι πολιτικές ασφάλειας. Δίνεται μεγαλύτερη σημασία στην αναβάθμιση αυτών των πολιτικών, οι οποίες σταδιακά μετατρέπονται σε πολιτικές «ασφάλειας του καθεστώτος» (*regime security*)⁵⁴. Οι πολιτικές ασφάλειας του καθεστώτος εμφανίζονται εκεί και όταν η ελίτ της εξουσίας αρχίζει να αντιμετωπίζει το ζήτημα της δικής της επιβίωσης ως την ύψιστη πολιτική. Σε αυτό το περιβάλλον η επιβίωση της εξουσίας είναι

of Exception or Exceptional State Form?”, Paper presented at Historical Materialism Conference, 9-12 November 2017.

49 Robert Boyer, “Marx’s legacy, regulation theory and contemporary capitalism”, *Review of Political Economy*, τομ. 30, τ. 3, 2018, σσ. 284–316.

50 Nicos Poulantzas, *The Poulantzas reader: Marxism, law, and the state* (James Martin επιμ.), Verso, London & New York 2008, σ. 300.

51 Poulantzas, *Fascism and Dictatorship*, σσ. 314-318.

52 Στο ίδιο.

53 Στο ίδιο.

54 Özlem Kaygusuz, “Authoritarian Neoliberalism and Regime Security in Turkey: Moving to an ‘Exceptional State’ under AKP”, *South European Society and Politics*, τομ. 23, τ. 2, 2018, σσ. 284-285.

πλήρως ταυτισμένη με την επιβίωση του κράτους και ενεργοποιούνται πολιτικές εξαναγκασμού σε αποδοχή αυτής της προτεραιότητας⁵⁵. Έτσι τα συμφέροντα που καθορίζουν την επιβίωση της εξουσίας δεν διαχωρίζονται από τα συμφέροντα της υπόθεσης επιβίωσης του κράτους.

Η ενίσχυση των δομών καταναγκασμού, δεν σημαίνει την αυτονόμηση τους από τους φορείς της κεντρικής εξουσίας. Αντίθετα στις αυταρχικές συνθήκες ενός κράτους έκτακτης ανάγκης, ο στρατός και η αστυνομία συνήθως ταυτίζονται απόλυτα ή σχεδόν απόλυτα με την εξουσία. Μέσα σε αυτά τα σώματα υπάρχει έντονη η παρουσία της εξουσίας και σταδιακά μετατρέπονται σε ένα είδος προέκτασης του κυβερνώντος κόμματος⁵⁶. Η δυναμική αυτή προκύπτει γιατί σε αυταρχικά καθεστώτα καταγράφεται έλλειψη εμπιστοσύνης της πολιτικής εξουσίας προς την ιδέα της αυτονομίας του στρατού. Επιδιώκεται η μεγιστοποίηση του ελέγχου του στρατεύματος είτε μέσα από την διασφάλιση της προσωπικής αφοσίωσης στρατιωτικών αξιωματούχων, είτε ακόμα και μέσα από την δημιουργία παράλληλων προς τον τακτικό στρατό ένοπλων ομάδων⁵⁷.

Η απόπειρα πραξικοπήματος τον Ιούλιο του 2016 προκάλεσε ακριβώς την κορύφωση της ταύτισης της επιβίωσης της εξουσίας με την επιβίωση του κράτους. Αυτή ήταν μεταξύ των σημαντικών δυναμικών που ενίσχυσαν την πορεία περάσματος σε μια μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης, σε νέες σχέσεις πολιτικής – στρατού, αλλά και στην επικράτηση της ιδεολογίας επιβίωσης του κράτους. Η επικράτηση της εκλεγμένης κυβέρνησης μετά την προσπάθεια πραξικοπηματικής της ανατροπής, δεν δημιούργησε προοπτικές εκδημοκρατισμού. Αντίθετα ενίσχυσε τις τάσεις αυταρχισμού και διεύρυνε την милитарιστική λογική σε ολόκληρη την κοινωνία⁵⁸.

Την ίδια στιγμή εντατικοποιήθηκαν οι προσπάθειες εκκαθάρισης των κρατικών δομών και άλλαξαν σχεδόν πλήρως οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων για το ζήτημα της ασφάλειας⁵⁹. Το καθεστώς έκτακτης ανάγκης που επιβλήθηκε από τις 20 Ιουλίου 2016, οδήγησε και στην ριζική αναδιάρθρωση του ίδιου

Η ενίσχυση των δομών καταναγκασμού, δεν σημαίνει την αυτονόμηση τους από τους φορείς της κεντρικής εξουσίας.

Στις αυταρχικές συνθήκες ενός κράτους έκτακτης ανάγκης, ο στρατός και η αστυνομία συνήθως ταυτίζονται απόλυτα ή σχεδόν απόλυτα με την εξουσία.

55 Kaygusuz, “Authoritarian Neoliberalism and Regime Security in Turkey”, σ. 285.

56 Ahmet İnsel, “Bir toplumsal sınıf olarak Türk Silahlı Kuvvetleri”, στο Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu (επιμ.), *Türkiye’de Ordu: Bir Zümre, Bir Parti*, Birikim Yayınları, İstanbul 2004, σ. 44.

57 Hakkı Taş, “The New Turkey and its Nascent Security Regime”, *GIGA Middle East*, τ. 6, Νοέμβριος 2020, <https://www.giga-hamburg.de/en/publications/22059246-new-turkey-nascent-security-regime/>

58 Turan, “Return to the Status Quo Ante”, σ. 192.

59 Murat Yeşiltaş & Ferhat Pirinççi, *Küresel Dönüşüm Sürecinde Türkiye’nin Büyük Stratejisi*, SETA Yayınları, İstanbul 2020, ebook, σσ. 66-67.

Το καθεστώς έκτακτης ανάγκης που επιβλήθηκε από τις 20 Ιουλίου 2016, οδήγησε και στην ριζική αναδιάρθρωση του ίδιου του στρατού,

Η πραξικοπηματική απόπειρα εντατικοποίησε μια προηγούμενη δυναμική σύμφωνα με την οποία η απόσυρση του στρατού από την πολιτική δεν ήταν αρκετή. Αντίθετα ο Έρντογαν προχώρησε σε μέτρα πολιτικοποίησης του στρατού,

του στρατού⁶⁰. Η γενική ισορροπία μεταξύ της πολιτικής εξουσίας και του στρατεύματος, χαρακτηρίστηκε από την ταυτόχρονη αύξηση της εξουσίας του Προέδρου επί του στρατού και την μείωση των δυνατοτήτων ελέγχου από το κοινοβούλιο⁶¹.

Στο επίκεντρο αυτής της νέας ισορροπίας, η κυβέρνηση Έρντογαν επιδίωξε να προσαρμόσει την δομή του στρατού στους δικούς της πολιτικούς προσανατολισμούς⁶². Η σχεδόν ολοκληρωτική απώλεια της αυτονομίας του στρατού και η σταδιακή μετατροπή του σε ένα βραχίονα αναπαραγωγής των πολιτικών και ιδεολογικών στόχων της εξουσίας Έρντογαν, ήταν μια χαρακτηριστική εξέλιξη της αλλαγής στην ιεραρχία και στην λειτουργία των κρατικών μηχανισμών καταναγκασμού⁶³. Η πραξικοπηματική απόπειρα εντατικοποίησε μια προηγούμενη δυναμική σύμφωνα με την οποία η απόσυρση του στρατού από την πολιτική δεν ήταν αρκετή. Αντίθετα ο Έρντογαν προχώρησε σε μέτρα πολιτικοποίησης του στρατού, ούτως ώστε αυτός να αντικατοπτρίζει στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό το πολιτικό και ιδεολογικό όραμα της εξουσίας του⁶⁴.

Άρα η λεγόμενη ομαλοποίηση των σχέσεων πολιτικής – στρατού μετά την πραξικοπηματική απόπειρα, στην πραγματικότητα ήταν η επιδίωξη ικανοποίησης των «ορέξεων» μονοπώλησης της εξουσίας και εξαφάνισης άλλων πιθανών ανταγωνιστικών κέντρων συμπεριλαμβανομένου και του στρατού⁶⁵. Ο στρατός, όπως και άλλοι μηχανισμοί του κράτους, θα έπρεπε να μετατραπεί σε μια δομή ασφάλειας (*security apparatus*) του ίδιου του Έρντογαν⁶⁶. Μερικοί από τους τρόπους με τους οποίους ο Έρντογαν σχεδίασε την εγκαθίδρυση ελέγχου του στρατού, ήταν η εκδίωξη μη αφοσιωμένων αξιωματικών, η προώθηση νέων αφοσιωμένων στην εξουσία του, καθώς και η δομική και ιδεολογική αλλαγή του στρατεύματος.

Από τις 27 Ιουλίου 2016 μέχρι και τον Απρίλιο του 2017, περίπου το 44% των στρατηγών των χερσαίων δυνάμεων, το 42% της αεροπορίας, το 58% του ναυτικού, καθώς και περίπου το 30% αξιωματικών που εργάζονταν σε πόστα

60 Lars Haugom, “The Turkish Armed Forces and Civil-military Relations in Turkey after the 15 July 2016 Coup Attempt”, *Scandinavian Journal of Military Studies*, τομ. 2, τ. 1, 2019, σ. 6.

61 Akkaya, “From military tutelage to nowhere”, σ. 199.

62 Cizre, “Turkey in a Tailspin”.

63 Oğuz, “Turkey’s Failed Coup and its Aftermath”.

64 Taş, “The New Turkey and its Nascent Security Regime”.

65 Cizre, “Turkey in a Tailspin”.

66 Sahin, “Turkey’s Play with Its Military”, σ. 50; Akça, “The Restructuring of Civil-Military Relations”, σ. 70.

σχεδιασμού της στρατηγικής, εκδιώχθηκαν από το στρατό⁶⁷. Παράλληλα, από το 2019 και μετά προσλήφθηκαν πάνω από 51 χιλιάδες αξιωματικοί σε όλες τις βαθμίδες και η πολιτική αφοσίωση στην εξουσία φαίνεται να ήταν ένα από τα καθοριστικά κριτήρια⁶⁸. Με αυτό τον τρόπο η εξουσία κατάφερε ένα σοβαρό πλήγμα στην ιστορική παράδοση μιας «κλειστής» και αποκομμένης από κομματικές επιρροές αλλαγή της εσωτερικής ιεραρχίας του στρατού⁶⁹. Εξέλιξη που ευνόησε την δραματική ένταση της πολιτικοποίησης με κεντρικό άξονα το ιδεολογικοπολιτικό πρόγραμμα της εξουσίας.

Στο επίπεδο των δομικών αλλαγών, η κυβέρνηση προχώρησε στην μεταφορά της στρατοχωροφυλακής (gendarmérie) και της ακτοφυλακής (coast guard) από το Γενικό Επιτελείο (General Staff) στο Υπουργείο Εσωτερικών. Οι χερσαίες δυνάμεις (land forces), ναυτικό και αεροπορία μεταφέρθηκαν στο Υπουργείο Άμυνας. Τα στρατιωτικά νοσοκομεία μεταφέρθηκαν στο Υπουργείο Υγείας⁷⁰. Με αυτό τον τρόπο ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου δεν είχε πλέον καμιά ουσιαστική εξουσία επί των στρατιωτικών σωμάτων⁷¹. Η δραστική αλλαγή στην στρατιωτική ιεραρχία επεκτάθηκε με την διασφάλιση της απόλυτης αρμοδιότητας του Προέδρου του κράτους στον διορισμό του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου, καθώς και με την εξουσία του να δίνει απευθείας οδηγίες προς τους επικεφαλής των σωμάτων του στρατού, χωρίς την διαμεσολάβηση άλλων θεσμών⁷². Μάλιστα με το κυβερνητικό διάταγμα υπ' αριθμόν 671, έγιναν σημαντικές αλλαγές στις εξουσίες του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου, οι οποίες μετέτρεψαν το αξίωμα σε αρχηστράτηγο του τουρκικού στρατού μόνο σε περίοδο πολέμου⁷³. Με την συγκεκριμένη αλλαγή σε περιόδου ειρήνης ο αρχηγός εκτελεί τα καθήκοντά του αποκλειστικά εκ μέρους του Προέδρου του κράτους⁷⁴. Μια από τις συμβολικότερες στιγμές της ανάδειξης Έρντογαν ως προσωπικότητας που συμπυκνώνει την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία ήταν η ομιλία του τότε αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Hulusi Akar στο συλλαλητήριο της Yeni Kapı, στην οποία υπογράμμισε την «ενότητα του έθνους και του στρατού» υπό την καθοδήγηση του Προέδρου του κράτους και αρχηστράτηγου Έρντογαν⁷⁵.

Ο Έρντογαν σχεδίασε την εγκαθίδρυση ελέγχου του στρατού, με την εκδίωξη μη αφοσιωμένων αξιωματικών, την προώθηση νέων αφοσιωμένων στην εξουσία του, καθώς και τη δομική και ιδεολογική αλλαγή του στρατεύματος.

Η δραστική αλλαγή στην στρατιωτική ιεραρχία επεκτάθηκε με την διασφάλιση της απόλυτης αρμοδιότητας του Προέδρου του κράτους στον διορισμό του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου.

67 Akça, "The Restructuring of Civil-Military Relations", σ. 70.

68 Taş, "The New Turkey and its Nascent Security Regime".

69 Haugom, "The Turkish Armed Forces", σ. 7.

70 Ahmet Akkaya, "From military tutelage to nowhere", σ. 198.; Akça, "The Restructuring of Civil-Military Relations", σ. 67.

71 Sahin, "Turkey's Play with Its Military", σ. 41.

72 Haugom, "The Turkish Armed Forces", σ. 6.

73 Akça İsmet, Algül Süreyya, Dinçer Hülya, Keleşoğlu Erhan, Özden Barış Alp, *Olağanlaştıran OHAL. KHK'ların yasal mevzuat üzerindeki etkileri*, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği Yayını, Ocak 2018, σ. 12.

74 Mahmut Güner, "Genelkurmay'a 'barış' ayarı", *Akşam*, 18.8.2016.

75 "Hulusi Akar, Yenikapı'daki "Demokrasi ve Şehitler Mitingi"nde konuştu", *CNN Türk*, 7.8.2016, <https://www.cnnturk.com/turkiye/hulusi-akar-yenikapidaki-demokrasi-ve-sehitler-mitinginde-konusuyor>

Μια από τις συμβολικότερες στιγμές της ανάδειξης Έρντογαν ως προσωπικότητας που συμπυκνώνει την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία ήταν η ομιλία του τότε αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Hulusi Akar στο συλλαλητήριο της Yeni Karı, στην οποία υπογράμμισε την «ενότητα του έθνους και του στρατού» υπό την καθοδήγηση του Προέδρου του κράτους και αρχηστράτηγου Έρντογαν.

Αργότερα με την τυπική υιοθέτηση του προεδρικού συστήματος έγιναν περαιτέρω αλλαγές με τρόπο που να αυξάνεται περαιτέρω ο έλεγχος από τον Πρόεδρο του κράτους. Η Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΜΙΤ), η Διεύθυνση Αμυντικής Βιομηχανίας, το Γενικό Επιτελείο Στρατού, καθώς και το Συμβούλιο Εθνικής Ασφάλειας μεταφέρθηκαν στο γραφείο του Προέδρου του κράτους⁷⁶. Σημαντικές αλλαγές συνεχίστηκαν και στην δομή του Ανώτατου Στρατιωτικού Συμβουλίου (Supreme Military Council)⁷⁷ μέσα από την προσθήκη πολιτικών αξιωματούχων (υπουργοί δικαιοσύνης, εσωτερικών, εξωτερικών, οικονομίας και παιδείας), την μείωση των στρατιωτικών στελεχών, αλλά και την μετατροπή του σώματος σε ένα συμβούλιο ανάλυσης στρατηγικών στόχων και όχι προαγωγών ή απολύσεων αξιωματικών⁷⁸. Επίσης δημιουργήθηκε το Συμβούλιο Ασφάλειας και Εξωτερικής Πολιτικής, επίσης ως τμήμα του γραφείου του Προέδρου, το οποίο ανέλαβε πολλές από τις λειτουργίες του πρώην πανίσχυρου Συμβουλίου Εθνικής Ασφάλειας σε ζητήματα επεξεργασίας στρατηγικών⁷⁹.

Παράλληλα με ένα νέο κυβερνητικό διάταγμα ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου τέθηκε υπό τον πολιτικό έλεγχο του Υπουργείου Άμυνας⁸⁰. Οι συγκεκριμένες δομικές αλλαγές σε συνδυασμό με τον διορισμό του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Hulusi Akar στην θέση του Υπουργού Άμυνας, εντατικοποίησαν την διαδικασία ταύτισης του Υπουργείου Άμυνας με το στράτευμα και θόλωσαν περαιτέρω τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας⁸¹. Ο συγκεκριμένος διορισμός επιτάχυνε τις διαδικασίες κατάργησης της πολιτικής αυτονομίας του στρατού, εξαιτίας της επίδειξης αφοσίωσης του Akar στην εξουσία Έρντογαν, αλλά και εξαιτίας της αρχαιότητας του στην στρατιωτική ιεραρχία που του επέτρεψε να δημιουργήσει τις βάσεις σχετικά πιο ομαλής διάχυσης των στόχων της κυβέρνησης εντός της ηγεσίας του στρατού⁸². Στο σημείο αυτό φαίνεται ότι το γενικό πλαίσιο της ισχυροποίησης της εκτελεστικής εξουσίας με το προεδρικό σύστημα μέσα όμως από την άρση

76 Akça, “The Restructuring of Civil-Military Relations”, σ. 67; Sahin, “Turkey’s Play with Its Military”, σ. 41.

77 Akça İsmet, Algül Süreyya, Dinçer Hülya, Keleşoğlu Erhan, Özden Barış Alp, Olağanlaşan OHAL. KHK’ların yasal mevzuat üzerindeki etkileri, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği Yayını, Ocak 2018, σ. 13.

78 Haugom, “The Turkish Armed Forces”, σ. 6.

79 Στο ίδιο.

80 Sahin, “Turkey’s Play with Its Military”, σ. 42.

81 Ali Bayramoğlu, “Ordu mu bakanlığın yoksa bakanlık mı ordunun parçası?”, *Karar*, 28.8.2019, <https://www.karar.com/yazarlar/ali-bayramoglu/ordu-mu-bakanligin-yoksa-bakanlik-mi-ordunun-parcasi-11159> ; Ο αρχηγός του γενικού επιτελείου, Hulusi Akar, στήριξε με καθοριστικό τρόπο την εκλογή του Έρντογαν στην προεδρία στις εκλογές του 2018. Ήταν αυτός που μαζί με τον İbrahim Kalın προσγειώθηκαν με ελικόπτερο στην οικία του Gül με στόχο να τον αποθαρρύνουν από του να θέσει την υποψηφιότητα του. Βλέπε: Akkaya, “From military tutelage to nowhere”, σ. 199.

82 Haugom, “The Turkish Armed Forces”, σ. 7.

μηχανισμών δημοκρατικού ελέγχου, επηρέασε και προς την εμπέδωση της προσωπικής αφοσίωσης προς τον ηγέτη του κράτους⁸³, ως το κεντρικό στοιχείο των νέων σχέσεων πολιτικής – στρατού.

Η επιστροφή του στρατού ως η «εστία του Προφήτη»:

Ο βασικότερος στόχος του ΑΚΡ ήταν η αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος, ένας στόχος που φυσιολογικά δεν περιλαμβάνει μόνο το θεσμικό και συνταγματικό επίπεδο, αλλά επεκτείνεται και στο περιεχόμενο του ιδεολογικού παραδείγματος. Μια τέτοια αλλαγή αγγίζει την οικοδόμηση ενός νέου κοινωνικού, πολιτικού και ιδεολογικού πεδίου εντός των οποίων μετασχηματίζονται βασικές πτυχές της κρατικής ιδεολογίας, αλλά και της σχέσης του κράτους με την κοινωνία⁸⁴. Εντός του προαναφερθέντος στόχου ξεχωρίζει η υπόθεση ότι με την «νέα Τουρκία» θα ολοκληρωνόταν η διαδικασία «επανένωσης» του κράτους με το έθνος του.

Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή η θέση αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ευρύτερης κοσμοαντίληψης του ισλαμικού κινήματος της Τουρκίας. Προέρχεται από την άποψη ότι το κράτος έχει μια καθοριστική ηθική αποστολή προστασίας του ιερού νόμου και της θρησκευτικής κοινότητας. Η απόλυτη επικράτηση των κεμαλιστών μετά των εθνικοαπελευθερωτικό πόλεμο, αντιμετωπίστηκε από τους ισλαμιστές ως μια ήττα αποκλεισμού από το κράτος, του οποίου ήταν οι πραγματικοί ιδιοκτήτες⁸⁵. Σύμφωνα με αυτή την θέση, η κεμαλική – κοσμική εμπειρία αμφισβήτησε την προαναφερθείσα ηθική αποστολή, όμως το κράτος παρέμεινε σημαντικό για την προστασία των Μουσουλμάνων⁸⁶. Άρα το βασικό ζήτημα ενός μεγάλου τμήματος του ισλαμικού κινήματος δεν ήταν η απόρριψη της ιδέας του ισχυρού κράτους, αλλά αντίθετα η συσπείρωση γύρω από την άποψη ότι «το κράτος είναι δικό μας, όχι οι διοικούντες». Το δίλημμα δεν ήταν η κρατική εξουσία αλλά η ιδιοκτησία της και η βασική πολιτική στρατηγική ήταν η αναδίπλωση με στόχο την επαναφορά του κράτους στους πραγματικούς του ιδιοκτήτες, μια διαδικασία επανακατάκτησης του κράτους και της εξουσίας του⁸⁷.

Ο βασικότερος στόχος του ΑΚΡ ήταν η αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος, ένας στόχος που φυσιολογικά δεν περιλαμβάνει μόνο το θεσμικό και συνταγματικό επίπεδο, αλλά επεκτείνεται και στο περιεχόμενο του ιδεολογικού παραδείγματος.

Η απόλυτη επικράτηση των κεμαλιστών μετά των εθνικοαπελευθερωτικό πόλεμο, αντιμετωπίστηκε από τους ισλαμιστές ως μια ήττα αποκλεισμού από το κράτος, του οποίου ήταν οι πραγματικοί ιδιοκτήτες

83 Metin Gürcan, “Erdogan makes major security changes as he starts new term”, *Al Monitor*, 17.7. 2018, <https://www.al-monitor.com/originals/2018/07/turkey--revamping-national-security-apparatus.html#ixzz5Su4aS297>

84 Fatih Yaşlı, *AKP, Cemaat, Sünni – Ulus. Yeni Türkiye Üzerine Tezler*, Yordam Kitap, İstanbul 2014, σ. 25.

85 Murat Somer, “Conquering versus democratizing the state: political Islamists and fourth wave democratization in Turkey and Tunisia”, *Democratization*, online publication, 2016, σ. 4.

86 Burhanettin Duran, “Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı. İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evleri”, στο Yasin Aktay (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları 2004, σ. 130.

87 İhsan Yılmaz, *Kemalizm’den Erdoganizm’e: Türkiye’de Din, Devlet ve Makbul Vatandaş*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2015, σ. 60.

Η υλοποίηση του στόχου «επανακατάκτησης του κράτους» μεταφράζεται σε πρακτικό επίπεδο με την προσπάθεια για μεταφορά όλων των κρατικών δομών υπό τον πλήρη έλεγχο της εξουσίας του Έρντογαν.

Όπως το «νέο κράτος» θα έπρεπε να ταυτίζεται πλήρως με τις συντηρητικές αξίες του έθνους, έτσι και ο στρατός θα πρέπει να ταυτίζεται με το συντηρητικό έθνος.

Έτσι η συνεχής και δυναμική διεκδίκηση της ιδιοκτησίας του κράτους βοήθησε προς την εμφάνιση ισχυρών στοιχείων της τάσης για επανακατάκτηση τη κρατικής εξουσίας από τον ισλαμισμό και ταύτισης του ισλαμισμού με το κράτος⁸⁸. Για παράδειγμα σε μια περιγραφή της πορείας προς την «κρατικοποίηση» του ισλαμισμού στην Τουρκία, ως προϋπόθεση προστασία της θρησκείας και της μουσουλμανικής κοινότητας⁸⁹, ο Arif Altunbaş τόνισε το εξής: «Σε οποιοδήποτε χώρο και χρόνο και υπό οποιοσδήποτε συνθήκες ο Μουσουλμάνος είναι υποχρεωμένος να προσπαθεί να εφαρμόσει την πίστη του ως κράτος»⁹⁰.

Στις σημερινές συνθήκες, το προαναφερθέν ιδεολογικό πλαίσιο ανατροφοδοτείται από τις δυναμικές που δημιούργησε το πέρασμα της χώρας σε μια μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης, τουλάχιστον μετά την απόπειρα πραξικοπήματος του 2016. Η υλοποίηση του στόχου «επανακατάκτησης του κράτους» μεταφράζεται σε πρακτικό επίπεδο με την προσπάθεια για μεταφορά όλων των κρατικών δομών υπό τον πλήρη έλεγχο της εξουσίας του Έρντογαν⁹¹. Το στοιχείο αυτό βεβαίως συμπεριλαμβάνει και τον έλεγχο του στρατού, μέσα από την αναδιαμόρφωση της δομής του αλλά και της προσαρμογής στην ιδεολογική ταυτότητα της εξουσίας⁹². Όπως το «νέο κράτος» θα έπρεπε να ταυτίζεται πλήρως με τις συντηρητικές αξίες του έθνους, έτσι και ο στρατός θα πρέπει να ταυτίζεται με το συντηρητικό έθνος⁹³.

Μάλιστα θα μπορούσε να σημειωθεί ότι ο ιδεολογικός μετασχηματισμός του στρατού ήταν ύψιστης σημασίας για την κυβέρνηση Έρντογαν αφού, όπως σημειώνει ο Adnan Tanrıverdi, «από την άποψη της ευθύνης, το επάγγελμα του στρατιώτη είναι το πρώτο του οποίου τα μέλη πρέπει να είναι θρησκευόμενα»⁹⁴. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο ιδεολογικό πλαίσιο, ο στρατός της «Νέας Τουρκίας» δεν θα έπρεπε να είναι θεσμός εξουσίας με ρόλο θεματοφύλακα του κεμαλισμού. Αντίθετα θα έπρεπε να μετατραπεί σε ένα θεσμό προσαρμοσμένο στον «μέσο όρο της κοινωνιολογίας της Τουρκίας»⁹⁵.

88 Ercan Yıldırım, “2023’e doğru... İktidara gelmek, iktidarda kalmak”, *Star*, 29.3.2014, <https://www.star.com.tr/acik-gorus/2023e-dogru-iktidara-gelmek-iktidarda-kalmak-haber-862297/>

89 Mehmet Akıncı, *Türk Muhafazakarlığı. Çok partili siyasal hayattan 12 Eylül’e*, Ötüken, İstanbul 2021, σ. 275.

90 Arif Altunbaş, “Devlete yürümek”, *Akıncılar*, τ. 9, 10.12.1979, σ. 6.

91 Fatih Yaşlı, “Rejim, İslami Militarizm, Hegemonya”, *EK Dergi*, 11.10.2019, <https://www.ekdergi.com/rejim-islami-militarizm-hegemonya/>

92 Deniz Yıldırım, “Saray’ın ilk koalisyon hükümeti”, *ABC Gazetesi*, 25.5.2016.

93 Fatih Yaşlı, “Rejim, İslami Militarizm, Hegemonya”, *EK Dergi*, 11.10.2019, <https://www.ekdergi.com/rejim-islami-militarizm-hegemonya/>

94 Adnan Tanrıverdi, “Asker ve Manevi Değerler”, *ASSAM*, 2.4.2015, <https://www.assam.org.tr/index.php/konular/savunma-ve-savunma-sanayi/savunma-ittifaki/asker-ve-manevi-degerler-02-nisan-2015.html>

95 Mehmet Acet, “Genelkurmay Savunma Bakanlığına bağlandı, şimdi ne olacak?”, *Yeni Şafak*, 16.7.2018, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/mehmetacet/>

Στο σημείο αυτό λοιπόν, η κυβέρνηση Έρντογαν προσανατολίστηκε στον μετασχηματισμό της «οργανωτικής κουλτούρας» (*organizational culture*) του στρατού της χώρας. Δηλαδή στην αλλαγή των συλλογικών αντιλήψεων, νορμών και ιδεών που επηρεάζουν την συγκεκριμένη δομή εξουσίας τόσο στην προσαρμογή της στο εξωτερικό περιβάλλον, όσο και στην εσωτερική της λειτουργία⁹⁶. Οι γενικότερες δομικές και ιδεολογικές αλλαγές που επικράτησαν στην Τουρκία, επέδρασαν και στον ίδιο τον στρατό με βασικότερο ίσως χαρακτηριστικό την κατάργηση της προηγούμενης διφορούμενης στάσης έναντι της θρησκείας και την δημόσια επίδειξη μιας έντονης θρησκευτικότητας⁹⁷. Προς αυτή την κατεύθυνση μάλιστα ο Έρντογαν υπενθύμισε ότι «Οι τουρκικές ένοπλες δυνάμεις ονομάζονται από το έθνος μας 'εστία του Προφήτη' και οι στρατιώτες μας Mehmetçik ως ένδειξη σεβασμού στον Μωάμεθ... Αυτή είναι μια ξεχωριστή ιδιαιτερότητα. Η προσδοκία λοιπόν από τους Mehmetçik της εστίας του Προφήτη είναι να υπερασπιστούν την ιερή κληρονομία που μας άφησε ο πολιτισμός μας»⁹⁸.

Με την ριζική αναδιάρθρωση του στρατού μετά την απόπειρα πραξικοπήματος, ο στρατός άρχισε πλέον να μετατρέπεται στον «στρατό του έθνους». Από «θεματοφύλακα της κοσμικότητας», εισήλθε σε μια διαδικασία μετασχηματισμού του σε θεματοφύλακα των «αξιών του συντηρητικού έθνους» (*milletin değerleri*)⁹⁹, επιστροφής του στην «κληρονομία των προγόνων» και συνεπώς απομάκρυνσης του από την προηγούμενη εκπροσώπηση ξένων πολιτισμικών αξιών¹⁰⁰. Η προσπάθεια αυτή δεν προέκυψε αμέσως με την αποτροπή του πραξικοπήματος τον Ιούλιο του 2016. Κάποια χρόνια προηγουμένως καταγράφηκαν σημαντικές ενέργειες μεταβολής του ιδεολογικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο λειτουργούσε ο τουρκικός στρατός. Για παράδειγμα το 2010 αφαιρέθηκε από το Ντοκουμέντο Πολιτικής Εθνικής Ασφάλειας (Milli Güvenlik Siyaset Belgesi) η «θρησκευτική οπισθοδρόμηση» ως απειλή ενάντια στην εθνική ασφάλεια της χώρας¹⁰¹. Τον επόμενο χρόνο το ίδιο έγινε και από το έγγραφο της Εθνικής Στρατιωτικής Στρατηγικής της Τουρκίας (Türkiye Milli Askeri Stratejisi –

«Η κλειστή τους εκπαίδευση παρήγαγε πραξικοπηματίες και συμμορίτες, ενώ τώρα θα μορφώνονται με τρόπο που να μην είναι αποκομμένοι από την κοινωνία και το έθνος».

Με την ριζική αναδιάρθρωση του στρατού μετά την απόπειρα πραξικοπήματος, ο στρατός άρχισε πλέον να μετατρέπεται στον «στρατό του έθνους».

[genelkurmay-savunma-bakanligina-baglandi-simdi-ne-olacak-2046475](https://www.genelkurmay-savunma-bakanligina-baglandi-simdi-ne-olacak-2046475)

96 Zeki Sarigil, "Civil-Military Relations Beyond Dichotomy: With Special Reference to Turkey", *Turkish Studies*, τομ. 12, τ. 2, 2011, σ. 273.

97 Sahin, "Turkey's Play with Its Military", σσ. 43-45.

98 "Milli Savunma Üniversitesi Mezuniyet Töreninde Yaptıkları Konuşma", TCBB, 5.7.2021, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/106965/milli-savunma-universitesi-mezuniyet-torende-yaptiklari-konusma>

99 Fatih Yaşlı, "Rejim, İslami Militarizm, Hegemonya", *EK Dergi*, 11.10.2019, <https://www.ekdergi.com/rejim-islami-militarizm-hegemonya/>

100 Adnan Tanrıverdi, "Asker ve Manevi Değerler", ASSAM, 2.4.2015, <https://www.assam.org.tr/index.php/konular/savunma-ve-savunma-sanayi/savunma-ittifaki/asker-ve-manevi-degerler-02-nisan-2015.html>

101 "Kırmızı Kitap'tan cemaatler çıkıyor!..", *CNN Türk*, 28.6.2010, <https://www.cnnturk.com/2010/turkiye/06/28/kirmizi.kitaptan.cemaatler.cikiyor/581441.0/index.html>

Οι ουσιαστικότερες αλλαγές σε σχέση με μια νέα ιδεολογία του στρατού, καταγράφηκαν μετά την απόπειρα πραξικοπήματος του 2016.

Με την συγκεκριμένη αλλαγή εκείνο που επιδιώχθηκε ήταν η οικοδόμηση των βάσεων για μια νέα ιδεολογία που θα πλαισιώνει τον στρατό της Τουρκίας.

ΤÜMAS)¹⁰². Το 2015, ο επικεφαλής της παραστρατιωτικής οργάνωσης SADAT και σύμβουλος του Έρντογαν για στρατιωτικά θέματα, Adnan Tanrıverdi, πρότεινε την θέσπιση διαφόρων μέτρων για αποκατάσταση της επαφής του στρατού με την θρησκεία. Συγκεκριμένα ανέφερε την αναγκαιότητα αλλαγής του κανονισμού για την εμφάνιση του στρατιωτικού προσωπικού ούτως ώστε να επιτρέπεται στους άντρες να έχουν γενειάδα και στις γυναίκες να καλύπτονται με μαντήλα. Επίσης πρότεινε την θέσπιση θρησκευτικών αξιωματούχων εντός του στρατού και την οργανωμένη λειτουργία τζαμιών και χώρων προσευχής εντός των στρατοπέδων¹⁰³.

Ωστόσο είναι γεγονός ότι ουσιαστικότερες αλλαγές σε σχέση με μια νέα ιδεολογία του στρατού, καταγράφηκαν μετά την απόπειρα πραξικοπήματος του 2016. Μια από τις σημαντικότερες σε αυτό το επίπεδο ήταν η κατάργηση των στρατιωτικών σχολών και η ενοποίηση των στρατιωτικών ακαδημιών κάτω από το νέο Πανεπιστήμιο Εθνικής Άμυνας (*National Defense University*), υπό τον πολιτικό έλεγχο του Υπουργείου Άμυνας¹⁰⁴. Η βασική θεώρηση του ΑΚΡ ήταν ότι το προηγούμενο μοντέλο εκπαίδευσης αξιωματικών ήταν αποκομμένο από το «πραγματικό έθνος» της Τουρκίας¹⁰⁵. Οι στρατιωτικές σχολές λειτουργούσαν ως δίοδοι του κεμαλισμού¹⁰⁶, ως κλειστές κεμαλικές-κοσμικές κοινωνίες και επομένως ανάθρεφαν προσωπικότητες μιας «ξένης ελίτ» που δεν είχε καμιά σχέση με τις παραδοσιακές αξίες μιας θρησκευόμενης κοινωνίας. Όπως υπογράμμισε ο Σιερέφ Μάλκοτς (Şeref Malkoç), σύμβουλος του Προέδρου Έρντογαν, «η κλειστή τους εκπαίδευση παρήγαγε πραξικοπηματίες και συμμορίτες, ενώ τώρα θα μορφώνονται με τρόπο που να μην είναι αποκομμένοι από την κοινωνία και το έθνος»¹⁰⁷. Επομένως με την συγκεκριμένη αλλαγή εκείνο που επιδιώχθηκε ήταν η οικοδόμηση των βάσεων για μια νέα ιδεολογία που θα πλαισιώνει τον στρατό της Τουρκίας. Ο ίδιος ο Έρντογαν υπογράμμισε ότι «Είμαστε υποχρεωμένοι να αλλάξουμε την νοοτροπία. Έχουμε ανάγκη από ένα στρατό που θα υπερασπίζεται με τον καλύτερο τρόπο την χώρα και το έθνος του. Όχι από ένα στρατό που θα παράγει πραξικοπήματα και χούντες. Σε αυτό το σημείο

102 Saygı Öztürk, "Atatürk, askerlerin kurs yönergesinden çıkarıldı", *Sözcü*, 30.3.2021, <https://www.sozcu.com.tr/2021/yazarlar/saygi-ozturk/ataturk-askerlerin-kurs-yonergesinden-cikarildi-6342296/>

103 Adnan Tanrıverdi, "Asker ve Manevi Değerler", *ASSAM*, 2.4.2015, <https://www.assam.org.tr/index.php/konular/savunma-ve-savunma-sanayi/savunma-ittifaki/asker-ve-manevi-degerler-02-nisan-2015.html>

104 Akkaya, "From military tutelage to nowhere", σ. 198.

105 Abdullah Karakuş, "Sivillerin dersleriyle eşkiya olmayacaklar", *Milliyet*, 3.8.2016, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/abdullah-karakus/sivillerin-dersleriyle-eskiya-olmayacaklar-2288467>

106 Taş, "The New Turkey and its Nascent Security Regime".

107 Abdullah Karakuş, "Sivillerin dersleriyle eşkiya olmayacaklar", *Milliyet*, 3.8.2016, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/abdullah-karakus/sivillerin-dersleriyle-eskiya-olmayacaklar-2288467>

το Πανεπιστήμιο Εθνικής Άμυνας κάνει σημαντικό έργο»¹⁰⁸.

Στο προαναφερθέν πλαίσιο θα μπορούσαν να ενταχθούν επίσης κάποιες κρίσιμες αποφάσεις όπως η κατοχύρωση της ελευθερίας χρήσης της ισλαμικής μαντήλας σε πολιτικό προσωπικό του στρατού το 2016 και στην συνέχεια η άρση κάθε απαγόρευσης της μαντήλας για τις γυναίκες αξιωματικούς τον Φεβρουάριο του 2017¹⁰⁹. Στις 23 Μαρτίου 2021 δημοσιεύθηκε και η απόφαση αφαίρεσης της κατηγορίας για δραστηριότητες θρησκευτικής οπισθοδρόμησης ως εμπόδιο για εισδοχή φοιτητών στις σχολές υπαξιωματικών της χώρας¹¹⁰.

Προς την ίδια ακριβώς κατεύθυνση κινήθηκε και η απόφαση της κυβέρνησης Έρντογαν να επαναφέρει το αξίωμα του «αξιωματικού θρησκείας» εντός της ιεραρχίας του τουρκικού στρατού, το οποίο είχε καταργηθεί σταδιακά μετά το πραξικόπημα του 1960. Για τους ισλαμιστές θεωρήθηκε ότι η επαναφορά του συγκεκριμένου θεσμού σηματοδοτεί και την κορύφωση επαναφοράς του στρατού στην «πραγματική του ταυτότητα»¹¹¹. Μάλιστα η ύπαρξη του «αξιωματικού θρησκείας» δεν θα μπορούσε παρά να αποτελέσει μια φυσιολογική εξέλιξη σε ένα στρατό που θεωρείται η «εστία του Προφήτη»¹¹².

Ιδιαίτερα από το 2015 όταν εντάθηκαν οι ένοπλες συγκρούσεις στο κουρδικό πρόβλημα και με αποκορύφωμα την περίοδο που ακολούθησε την πραξικοπηματική απόπειρα του 2016, η милитаристική λογική στην Τουρκία διατήρησε τα εθνικιστικά της στοιχεία, ωστόσο γενικότερα προωθήθηκε στο δημόσιο χώρο και μια έννοια «εθνο-θρησκευτικού πολέμου» (*milli savaş*)¹¹³. Ένας τέτοιος πόλεμος όμως θα πρέπει να διεξαχθεί από ένα στρατό με συγκεκριμένα θρησκευτικά χαρακτηριστικά. Ο ισλαμιστής διανοούμενος Yusuf Kaplan υπογράμμισε ότι ο Τούρκος στρατιώτης «είναι ο Mehmetçik με όλο το νόημα της λέξης. Είναι ένας στρατιώτης του Ισλάμ με συνείδηση της προέλευσης του, που τρέχει προς το θάνατο λες και πάει στο γάμο του»¹¹⁴.

Για τους ισλαμιστές η επαναφορά του θεσμού του «αξιωματικού θρησκείας» σηματοδοτεί και την κορύφωση επαναφοράς του στρατού στην «πραγματική του ταυτότητα».

108 “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Ordumuzun yerli ve milli vasfını güçlendireceğiz”, *Hürriyet*, 30.8.2018, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-cumhurbaskani-erdogandan-kara-harp-okulunda-onemli-mesajlar-40941678>

109 Hilal Köylü, “TSK’da başörtüsü yasağı kalktı”, *Deutsche Welle Türkçe*, 22.2.2017, <https://www.dw.com/tr/tskda-ba%C5%9F%C3%B6rt%C3%BCs%C3%BC-yasa%C4%9F%C4%B1-kalkt%C4%B1/a-37665858>

110 Saygı Öztürk, “Atatürk, askerlerin kurs yönergesinden çıkarıldı”, *Sözcü*, 30.3.2021, <https://www.sozcu.com.tr/2021/yazarlar/saygi-ozturk/ataturk-askerlerin-kurs-yonergesinden-cikarildi-6342296/>

111 Faruk Arslan, “60 yıl sonra ‘Din Subaylığı’ müjdesi”, *Yeni Akit*, 3.12.2020, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/60-yil-sonra-din-subayligi-mujdesi-1465167.html>

112 Faruk Arslan, “Peygamber Ocağına tabur imamı şart”, *Yeni Akit*, 1.8.2018, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/peygamber-ocagina-tabur-imami-sart-500112.html>

113 İsmet Parlak, Erdem Kaftan, “Egemenin gör dediği: Militarizm söylemsel inşası üzerine bir deneme”, *Birikim*, τ. 332, 2016, σ. 60.

114 Yusuf Kaplan, “‘Türk askeri İslamlaşıyor!’ diye şikâyet eden celladına âşık

Ο αγώνας ενάντια στο ΡΚΚ παρουσιάστηκε ως μια μάχη υπεράσπισης της θρησκευτικής κοινότητας των μουσουλμάνων ενάντια στις δυνάμεις των απίστων. Ένας αγώνας της «ημισελήνου εναντίον του σταυρού»

...για την εξουσία του ΑΚΡ, το ΡΚΚ εκπροσωπούσε μια δύναμη απομάκρυνσης του κουρδικού πληθυσμού από το σουνιτικό Ισλάμ και επομένως από την συνενωτική βάση της συντηρητικής – θρησκευόμενης κοινωνίας στην Τουρκία.

Την συγκεκριμένη περίοδο λοιπόν, ένα βασικό χαρακτηριστικό ήταν η ενεργοποίηση της θρησκείας στην δραστηριότητα του τουρκικού στρατού ενάντια στο ΡΚΚ και η δαιμονοποίηση του ένοπλου κουρδικού κινήματος στα πλαίσια του δίπολου «θρησκευτικότητας – απιστίας». Με αυτό τον τρόπο ο αγώνας ενάντια στο ΡΚΚ παρουσιάστηκε ως μια μάχη υπεράσπισης της θρησκευτικής κοινότητας των μουσουλμάνων ενάντια στις δυνάμεις των απίστων¹¹⁵. Ένας αγώνας της «ημισελήνου εναντίον του σταυρού»¹¹⁶. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο για την εξουσία του ΑΚΡ, το ΡΚΚ εκπροσωπούσε μια δύναμη απομάκρυνσης του κουρδικού πληθυσμού από το σουνιτικό Ισλάμ και επομένως από την συνενωτική βάση της συντηρητικής – θρησκευόμενης κοινωνίας στην Τουρκία. Ο Ahmet Taşgetiren, πρώην αρθρογράφος της φιλοκυβερνητικής εφημερίδας *Star*, υπογράμμισε το εξής: «Όπως ακριβώς κάποιες γυναίκες φέρουν στη μήτρα τους το σπέρμα κάποιου ξένου για να γεννήσουν το παιδί κάποιου άλλου, με τον ίδιο τρόπο κάποιοι θέλουν να μετατρέψουν τους Κούρδους σε υπάρξεις που θα κουβαλούν το μαρξιστικό σπέρμα του ΡΚΚ. Θέλουν να τους μετατρέψουν σε στρατιώτες πρώτης γραμμής για τη δημιουργία μιας ‘κοσμικής κλώσας’ των ξένων κύκλων που βλέπουν την ισλαμική αφύπνιση ως απειλή»¹¹⁷. Ο Burhan Kuzu, ανώτατο στέλεχος του ΑΚΡ, ανακοίνωνε ότι «οι τρομοκράτες που ψόφησαν ήταν χωρίς περιτομή»¹¹⁸ (*sünnetsiz*). Ενώ η φιλοκυβερνητική εφημερίδα *Milat* δημοσίευσε επιστολή νεαρής κοπέλας από την πόλη Sur με την οποία αποκάλυπτε ότι προσευχόταν για τον τουρκικό στρατό και την αστυνομία με στόχο «τον αφανισμό της κοινότητας των απίστων όπως και την εποχή του Προφήτη Μωάμεθ»¹¹⁹.

Ως ένας «ιερός πόλεμος» είχαν παρουσιαστεί και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις της Τουρκίας στα βόρεια εδάφη της Συρίας. Ο ίδιος ο Ερντογαν περιγράφοντας την ουσία της στρατιωτικής επέμβασης στην πόλη Afrin τόνισε ότι «είμαστε αποφασισμένοι να διασφαλίσουμε ότι η δοξασμένη ημισέληνος θα συνεχίζει να κυματίζει αιώνια και η προσευχή θα ακούγεται για πάντα στους ουρανούς»¹²⁰.

tasmalı çekirgeler var bu ülkede!”, *Yeni Şafak*, 28.1.2018, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/yusuf-kaplan/turk-askeri-islamlasiyor-diye-sikyet-eden-celladina-sik-tasmali-cekirgeler-var-bu-ulkede-2043160>

115 Fatih Yaşlı, “Militer İslam’la İslami militarizmin evliliği”, *Bir Gün*, 15.6.2016, <http://www.birgun.net/haber-detay/militer-islam-la-islami-militarizmin-evliliği-116100.html>

116 “Haç-Hilal savaşı”, *Yeni Şafak*, 12.2.2018, <https://www.yenisafak.com/gundem/hac-hilalsavasi-3110827>

117 Ahmet Taşgetiren, “Yoldaşlar, Moldaşlar”, *Star*, 15.10.2015, <https://www.star.com.tr/yazar/yoldaslar-moldaslar-yazi-1062844/>

118 “Burhan Kuzu: Teröristler sünnetsiz”, *Cumhuriyet*, 8.9.2015, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/burhan-kuzu-teroristler-sunnetsiz-363391>

119 “Genç kızdan polise duyugulandıran mektup”, *Milat*, 30.12.2015, <https://www.milatgazetesi.com/haber/genc-kizdan-polise-duygulandiran-mektup-76386/>

120 “AK Parti Grup Toplantısında Yaptıkları Konuşma”, *TCCB*, 20.3.2018, <https://>

Την προετοιμασία των τουρκικών στρατευμάτων ή άλλων σωμάτων ασφαλείας συνόδευαν δημόσιες προσευχές¹²¹ και άλλες θρησκευτικές δραστηριότητες όπως η αφιέρωση σφαγίων (sacrifice for feast)¹²². Ο επικεφαλής της Διεύθυνσης Θρησκευτικών Υποθέσεων, Ali Erbaş, πιστοποιούσε ότι οι στρατιωτικές επιχειρήσεις ήταν ένας «ιερός πόλεμος»¹²³, ενώ ερμήνευε τις καθυστερήσεις στην ολοκλήρωση της κατάληψης εδαφών στην βόρεια Συρία ως αποτέλεσμα του ότι «οι Μουσουλμάνοι στρατιώτες μας προχωρούν αργά γιατί διεξάγουν πόλεμο με βάση το ισλαμικό ήθος»¹²⁴.

Ωστόσο θα ήταν σημαντικό να αναφερθεί ότι η πτυχή της ισλαμικής θρησκείας δεν είναι η μόνη που επανέρχεται ως ιδεολογικός πυλώνας του στρατού της Τουρκίας. Η σταδιακή ενίσχυση της συμμαχίας μεταξύ του ΑΚΡ και του ΜΗΡ συνέβαλε στην έκφραση των κοινών ιδεολογικών συναντήσεων των δύο κομμάτων και στο ιδεολογικό περιβάλλον του στρατού. Από τη μια πλευρά ο τουρκικός στρατός παρουσιαζόταν ως ο απελευθερωτής του μουσουλμανικού κόσμου και την ίδια στιγμή ως ο απελευθερωτής των ομοεθνών στην Κεντρική Ασία¹²⁵. Επομένως η προσπάθεια για πλήρη ενσωμάτωση του στρατού στο ιδεολογικό πρόγραμμα της εξουσίας, διαμέσου της άρσης της αυτονομίας του, δεν ενεργοποιεί μοναδικές ή πρωτότυπες ιδεολογικές αναφορές. Αντίθετα, επαναφέρει στο προσκήνιο και εκσυγχρονίζει στις νέες συνθήκες πολλές από τις πτυχές της Τουρκο-Ισλαμικής Σύνθεσης των προηγούμενων δεκαετιών.

Οι συγκεκριμένες εξελίξεις στην ιδεολογική αναδιαμόρφωση του στρατού της Τουρκίας δεν είναι ολοκληρωμένες και επομένως είναι ανοιχτές σε μελλοντικές νέες αντιπαραθέσεις. Όμως η ρευστότητα που καταγράφεται στην εξέλιξη αυτή υπενθυμίζει ότι η ενεργοποίηση της θρησκείας εντός του στρατού και η θρησκευτική νομιμοποίηση του милитаризму, δεν βρίσκεται σε κάθετη ρήξη με το πρόσφατο παρελθόν. Αντίθετα η εξουσία Έρντογαν βασίστηκε στην προϋπάρχουσα κατασκευασμένη ταυτότητα του «στρατιωτικού έθνους»¹²⁶ και

Ο επικεφαλής της Διεύθυνσης Θρησκευτικών Υποθέσεων, Ali Erbaş, πιστοποιούσε ότι οι στρατιωτικές επιχειρήσεις ήταν ένας «ιερός πόλεμος», ενώ ερμήνευε τις καθυστερήσεις στην ολοκλήρωση της κατάληψης εδαφών στην βόρεια Συρία ως αποτέλεσμα του ότι «οι Μουσουλμάνοι στρατιώτες μας προχωρούν αργά γιατί διεξάγουν πόλεμο με βάση το ισλαμικό ήθος».

www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/92030/ak-parti-grup-toplantisinda-yaptiklari-konusma

121 “Zeytin Dalı hutbesi”, *Yeni Şafak*, 27.1.2018, <https://www.yenisafak.com/gundem/zeytin-dali-hutbesi-3047142>

122 “Sefer Cuması”, *Yeni Şafak*, 24.2.2018, <https://www.yenisafak.com/gundem/sefer-cumasi-3163623>

123 “Diyanet’e göre Afrin harekatı ‘cihat’”, *Diken*, 29.1.2018, <http://www.diken.com.tr/diyanete-gore-afrin-harekatı-cihat/>

124 “Diyanet: Askerimiz İslam ahlakına göre savaştığı için Afrin’de yavaş ilerliyor”, *Diken*, 10.2.2018, <http://www.diken.com.tr/diyanet-askerimiz-islam-ahlakına-gore-savastigi-icin-afrinde-yavas-ilerliyor/>

125 Fatih Yaşlı, “Rejim, İslami Militarizm, Hegemonya”, *EK Dergi*, 11.10.2019, <https://www.ekdergi.com/rejim-islami-militarizm-hegemonya/>

126 Για τις ιστορικές και πιο πρόσφατες πτυχές της ταυτότητας του «στρατιωτικού έθνους», βλέπετε: Hanioglu, M. Şükrü, “Civil-Military Relations in the Second Constitutional Period, 1908–1918.” *Turkish Studies*, том. 12, τ. 2, 2011, σσ.

Η εξουσία Έρντογαν βασίστηκε στην προϋπάρχουσα κατασκευασμένη ταυτότητα του «στρατιωτικού έθνους» και ενδυνάμωσε την πτυχή της θρησκείας με τρόπο που να νομιμοποιεί όχι τον στρατό ως τέτοιο, αλλά περισσότερο διαμέσου και του στρατού, το δικό του ιδεολογικό όραμα.

ενδυνάμωσε την πτυχή της θρησκείας με τρόπο που να νομιμοποιεί όχι τον στρατό ως τέτοιο, αλλά περισσότερο διαμέσου και του στρατού, το δικό του ιδεολογικό όραμα.

Συμπεράσματα:

Το παρόν άρθρο προσπάθησε να αναλύσει το νέο πλαίσιο των σχέσεων της εξουσίας Έρντογαν υπό το φως της θεωρητικής επεξεργασίας του Πουλαντζά για την μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης. Στο επίκεντρο αυτής της ανάλυσης ήταν ο δομικός και ιδεολογικός μετασχηματισμός του τουρκικού στρατού, εντός του ευρύτερου πλαισίου των αλλαγών που επέφερε η συγκυριακή μετάβαση της Τουρκίας σε μια μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης ιδιαίτερα από την περίοδο 2013 και μετά.

Η αρχική αισιοδοξία που συνόδευσε ένα μεγάλο μέρος της ακαδημαϊκής έρευνας σε σχέση με τις προοπτικές εκδημοκρατισμού της Τουρκίας στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του ΑΚΡ, είχε ως σημαντική ένδειξη τις προσπάθειες για μείωση της πολιτικής επιρροής του στρατού. Ωστόσο το αναλυτικό πλαίσιο που περιόριζε τον εκδημοκρατισμό της χώρας μόνο στο πεδίο των σχέσεων πολιτικής – στρατού, δεν συμπεριλάμβανε κάποιες ιστορικές παραδόσεις όπως η διεκδίκηση του ισλαμικού κινήματος για «επανακατάκτηση» των κρατικών δομών. Η συγκεκριμένη τάση του τουρκικού ισλαμισμού να διασφαλίσει έλεγχο σε όλες τις κρατικές δομές, συμπεριλαμβανομένου και του στρατού, άρχισε να διαφαίνεται πιο ξεκάθαρα πολύ πριν την εντατικοποίηση της κρίσης ηγεμονίας της περιόδου από το 2013, η οποία βεβαίως κορυφώθηκε με την απόπειρα πραξικοπήματος του 2016.

Σύμφωνα με την ανάλυση του παρόντος άρθρου, η κρίση ηγεμονίας τελικά εντατικοποίησε την διαδικασία δραστικών αλλαγών στην μορφή του κράτους στην Τουρκία, όπως και γενικότερα στο ιδεολογικό περιβάλλον της χώρας. Ως απάντηση στην πολιτική και ιδεολογική κρίση από το 2013 και μετά, η εξουσία Έρντογαν προχώρησε στην αλλαγή των σχέσεων μεταξύ των ιδεολογικών μηχανισμών και των μηχανισμών καταναγκασμού του κράτους. Σε αυτό το επίπεδο στρατηγικής σημασίας ήταν οι πολιτικές αναδόμησης του στρατού, ως ενός από τους κύριους κρατικούς μηχανισμούς καταναγκασμού. Στο παρόν κείμενο υπογραμμίζεται ότι η αλλαγή αυτή, είχε ως αποτέλεσμα την άρση της αυτονομίας του στρατού, την επαναπολιτικοποίηση του και την ενσωμάτωση του ως δομή ασφάλειας του μπλοκ εξουσίας υπό τον Έρντογαν. Παράλληλα με την δομική αλλαγή, ήταν και η αλλαγή της ιδεολογικής του ταυτότητας με την ένταση της έκφρασης της θρησκείας. Σε αυτή την βάση άλλωστε προωθήθηκε και η έννοια της μετατροπής του πρώην αποξενωμένου στρατού σε ένα γνήσιο «στρατό του έθνους».

177–189. Ayşe Gül Altınay, *The Myth of the Military Nation. Militarism, Gender, and Education in Turkey*, Palgrave Macmillan, New York 2004.

Συνεπώς, το σύνολο των δυναμικών που επηρέασαν τις σχέσεις πολιτικής – στρατού στην Τουρκία από την αρχή της διακυβέρνησης του ΑΚΡ μέχρι και σήμερα, δεν περιέλαβαν ένα μοντέλο ξεκάθαρα διαχωρισμού της στρατιωτικής από την πολιτική σφαίρα. Ούτε και διασφάλισαν τον δημοκρατικό έλεγχο της πολιτικής σφαίρας επί της στρατιωτικής. Αντίθετα το πέρασμα της Τουρκίας σε μια μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης, από τη μια πλευρά αμφισβήτησε την αυτονομία του στρατού εντός του πολιτικού συστήματος και από την άλλη επιδίωξε να τον μετατρέψει σε νομιμοποιητική δύναμη της εξουσίας ενός ιδιότυπου μονοκομματισμού του ΑΚΡ.

Ωστόσο είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι παραμένουν ακόμα ανοιχτά ζητήματα σε ότι αφορά στην πορεία του συγκεκριμένου μοντέλου ελέγχου του στρατού. Τόσο οι δομικές όσο και οι ιδεολογικές αλλαγές στο στρατό θα πρέπει να γίνουν κατανοητές στο ρευστό τους πλαίσιο. Εκείνο που φαίνεται ότι επηρεάζει την προοπτική της μονιμότητας ή όχι κάποιων στοιχείων του μετασχηματισμού των σχέσεων πολιτικής – στρατού, είναι οι προοπτικές μιας νέας εξέλιξης στην μορφή κράτους της Τουρκίας. Η πιθανότητα εμπέδωσης του προεδρικού συστήματος και διαμέσου αυτού εμπέδωσης κάποιων βασικών πτυχών του αυταρχισμού, αποτελεί το ευρύτερο πλαίσιο που θα καθορίσει το ποια στοιχεία της νέας δομής και ιδεολογίας του στρατού θα έχουν πιο σταθερά χαρακτηριστικά.

Το πέρασμα της Τουρκίας σε μια μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης, από τη μια πλευρά αμφισβήτησε την αυτονομία του στρατού εντός του πολιτικού συστήματος και από την άλλη επιδίωξε να τον μετατρέψει σε νομιμοποιητική δύναμη της εξουσίας ενός ιδιότυπου μονοκομματισμού του ΑΚΡ.

**Εκδόσεις Ινστιτούτου Ερευνών Προμηθείας
2021**

WORKING PAPER

Research Institute Promitheas

N^o
2021/1